

Research Paper

**The Position of Geopolitics in the Direction of the Foreign Policy of J.A. with an
 Emphasis on Interactive Neighborhood Policy**

Lamiah Engashteh¹, Shahram Fattahi^{2*} Hamid Reza Saeedi²

1. PhD student, Department of Political Science, Kermanshah Branch, Islamic Azad University, Kermanshah, Iran.
2. Assistant Professor, Department of Political Science, Kermanshah Branch, Islamic Azad University, Kermanshah, Iran.

ARTICLE INFO

Abstract

PP: 40-59

Use your device to scan and
 read the article online

Keywords: *Geopolitics;
 foreign policy; diplomacy;
 geo-economy; national
 interests .*

Geopolitics is one of the factors affecting the foreign policy of countries. The foreign policy of the Islamic Republic of Iran has also been affected by geopolitical factors. The main goal of this article is to investigate the position of geopolitics in directing the foreign policy of the Islamic Republic of Iran. The main question has been raised as to what effect geopolitics has had on the direction of Iran's foreign policy after the Islamic Revolution. It has been hypothesized that geopolitics, by explaining or measuring the impact of each of the factors affecting the foreign policy of the Islamic Republic of Iran, will help the diplomatic apparatus in designing and implementing a realistic foreign policy and make it easier to achieve national interests and national security. The results of the article show that the practical and theoretical view over the past years in Iran's foreign policy, the lack of attention to the strategy of looking to the East and unilaterally looking to the West, has caused neglect of other centers and sources of global power and wealth, especially near the borders. but in recent years, the strategy of looking to the east has turned into a regionalist strategy by the Islamic Republic of Iran in the geopolitical and geographical perspective, because Iran is one of the countries that has a geostrategic advantage in terms of its geographical and political location. , geoeconomics and geopolitics are beneficial. Based on this, the strategy of looking to the east, which has scientific.

Citation: Engashteh, L., Fattahi, Sh., Saeedi, H R. (2023). **The Position of Geopolitics in the Direction of the Foreign Policy of J.A. with an Emphasis on Interactive Neighborhood Policy.** *Geography(Regional Planning)*, 13(51), 40-59.

DOI: 10.22034/JGEOQ.2023.315553.3413

DOR: 20.1001.1.22286462.1402.13.51.2.4

* **Corresponding author:** Shahram Fattahi, **Email:** Fattahi1352@gmail.com

Extended Abstract

Introduction

Geopolitical factors constitute one of the most significant influences on the foreign policies of nations. Governments consider these factors to varying degrees when making political decisions and formulating the foreign policies of their countries. The impact of geopolitical factors can be either positive or negative, contingent upon perceptions, inclinations, temporal conditions, and how they are leveraged by policymakers and executives. To harness the full potential of geopolitical factors and enhance the effectiveness of foreign policy, the initial step involves a comprehensive understanding of these factors. Thus, the primary objective of this article is to examine the role of geopolitics in shaping the foreign policy of the Islamic Republic of Iran. By reviewing previous works and theories, effective geopolitical factors in foreign policy have been identified and introduced. Surveys indicate the existence of diverse perspectives and theories concerning the influential factors in foreign policy. Additionally, it is crucial to recognize that geopolitical factors provide a foundation for applied studies within the realm of foreign policy. These studies, by elucidating or gauging the impact of each aforementioned factor on foreign policy, aid the diplomatic apparatus in formulating and executing pragmatic foreign policies, thereby advancing national interests and security and facilitating the national agenda.

Methodology

The research is conducted with the objective This research employs a descriptive and qualitative research method. It involves reviewing research sources and accessing relevant scientific articles to gather comprehensive quantitative information about Iran's geopolitics and foreign policy. Ultimately, the obtained results are interpreted comprehensively and integrately by comparing and analyzing Iran's activist neighborhood policies with geopolitical factors influencing its foreign policy direction.

Results and Discussion

The geopolitical significance of Iran stems from its distinctive geographical position, providing access to the open sea through the Persian Gulf and the Sea of Oman, thus serving as a crucial passageway. The northern regions of Iran are also categorized as part of the heartland, with the Iranian plateau playing a pivotal role in the peripheral dynamics of the heartland. Foreign policy objectives delineate the desired outcomes, while the tools of foreign policy determine the feasible means. In essence, objectives denote the aspirations of decision-makers, whereas tools are instrumental in identifying the unattainable. Throughout this process, the system exerts substantial influence on goal-setting and tool accessibility. Acknowledging this, one can infer that alterations in the system, be they internal, regional, or international, prompt commensurate modifications in foreign policy objectives and tools. The responsibility of foreign policy makers, in elucidating systemic (or environmental) shifts, lies in specifying the extent and nature of requisite adjustments in objectives and tools over distinct time intervals. In essence, it underscores the dynamic nature of foreign policy, signifying that a nation cannot maintain an assumed fixed and unchanging foreign policy. Owing to systemic shifts, countries are compelled to introduce alterations in their foreign policy objectives and tools, whether voluntarily or involuntarily. In the regional context, the Islamic Revolution encountered relative isolation due to ideological conflicts with certain regional governments and leaders, as well as misalignments with the ideologies and interests of global powers. The ascent of Imam Khomeini to power in Iran brought about fundamental transformations in the political landscape of the Persian Gulf. Two primary factors underlie this pivotal development. Firstly, the Islamic regime, by challenging the prevailing order, succeeded in subverting the sharia legitimacy of traditional rulers and overcoming the sharia legitimacy of the Iraqi Ba'athist regime.

Conclusion

According to the findings of this study, the impact of geographical and climatic factors on political behavior is a longstanding issue with significant historical influence. Geopolitical theory asserts that the geographical location of each country plays a pivotal role in its national power and the orientation of its foreign policy. Following the Soviet Union's dissolution and the conclusion of the Cold War, the significance

of geopolitics and regionalism in the global system has heightened, prompting many nations to adopt regionalism as a fundamental principle in shaping their foreign policies. Iran's foreign policy strategy, known as "Looking East," reflects a regionalist perspective that facilitates engagement with influential Eastern countries and harnessing their resources to safeguard Iran's national interests and security.

References

1. Ahmadpour, Z., & Lashkaritafreshi, E. (2010). Geopolitics of the Caspian Sea. Tehran: Armed Forces Geographical Organization. [In Persian]
2. Azghandi, A. (2005). Constructivism: A theoretical framework for Iran's foreign policy. *Encyclopedia of Law and Politics*, 1(1), 23-40. [In Persian]
3. Dabirzadeh, S. (2003). The impact of the dialogue of civilizations on the foreign policy of the Islamic Republic of Iran. *Foreign Policy Quarterly*, 17(1), 239-256. [In Persian]
4. Dehghani Firouzabadi, J. (2009). Foreign policy of the Islamic Republic of Iran. Tehran: Samt Publications. [In Persian]
5. Dehghani Firouzabadi, S. J. (2005). Structural obstacles to regional superiority of the Islamic Republic of Iran. *Encyclopedia of Law and Politics*, 1(2), 37-62. [In Persian]
6. Ezati, E. (2001). Geopolitics. Tehran: Samt Publications. [In Persian]
7. Ezati, E., & Ahmadi Siloueh, J. (2010). Spatial analysis of ethnic crises in the Middle East: A case study of Kurds in Iran. *Human Geography Research Journal*, 2(2), 13-29. [In Persian]
8. Ghalibaf, M. B., & Pourmousavi, S. M. (2008). Geopolitics and foreign policy. *Geographical Research*, 40(66), 53-69. [In Persian]
9. Hafeznia, M. R. (2005). Political Geography of Iran. Tehran: Samt Publications. [In Persian]
10. Hafeznia, M. R. (2005). Principles and Concepts of Geopolitics. Mashhad: Papoli Publications. [In Persian]
11. Hafeznia, M. R., & Ghalibaf, M. B. (2001). The strategy of spatial distribution of political power in Iran through the development of local institutions. *Geographical Research Quarterly*, 16(2), 39-61. [In Persian]
12. Haji Yousefi, A. M. (2004). Foreign policy of the Islamic Republic of Iran. *Foreign Policy Quarterly*, 17(4), 889-914. [In Persian]
13. Haji Yousefi, A. M. (2009). Shiite Crescent: Opportunities and threats for the Islamic Republic of Iran, Arabs, and America. *Political Science Journal*, 5(1), 159-192. [In Persian]
14. Hersij, H., & Mollaei, A. (2007). Internal factors influencing Iran's foreign policy during Khatami's presidency. *Journal of Isfahan University of Administrative and Economic Sciences*, 19(4), 35-58. [In Persian]
15. Kahni, S. M. (2012). Ideology and its application in the national interests of the Islamic Republic of Iran. *Political Research Quarterly*, 3. [In Persian]
16. Motaghi, E., & Poostinchy, Z. (2011). Pattern and trend in Iran's foreign policy. Tehran: Ghomes Publications. [In Persian]
17. Noroozi, N. (2004). Transformation of political discourse and dynamism in the pattern of Iran's foreign policy interaction. *Strategic Quarterly*, 12(1). [In Persian]
18. Rezaei, A. (2008). Analysis of the foreign policy of the Islamic Republic of Iran in the light of international relations theories. *Yas Strategic Quarterly*, 17, 260-288. [In Persian]
19. Rezvani, M. (2009). Idealism and Realism in Foreign Policy. Tehran: Zargar Publications. [In Persian]
20. Torabi, T. (2010). Unbalanced tension in Iran's foreign policy. *Geopolitics Quarterly*, 6(3), 102-120. [In Persian]

فصلنامه جغرافیا (برنامه ریزی منطقه ای)

دوره ۱۳، شماره ۵۱، تابستان ۱۴۰۲

شاپا چاپی: ۶۴۶۲-۲۲۲۸ شاپا الکترونیکی: ۲۱۱۲-۲۷۸۳

Journal Homepage: <https://www.jgeoqeshm.ir/>

مقاله پژوهشی

جایگاه ژئوپلیتیک در جهت دهی به سیاست خارجی ج.ا.ا با تأکید بر سیاست همسایگی تعامل گرا

لمیعه انگاشته - دانشجوی دکتری، گروه علوم سیاسی، واحد کرمانشاه، دانشگاه آزاد اسلامی، کرمانشاه، ایران.

شهرام فتاحی* - استادیار، گروه علوم سیاسی، واحد کرمانشاه، دانشگاه آزاد اسلامی، کرمانشاه، ایران.

حمیدرضا سعیدی نژاد - استادیار، گروه علوم سیاسی، واحد کرمانشاه، دانشگاه آزاد اسلامی، کرمانشاه، ایران

اطلاعات مقاله	چکیده
شماره صفحات: ۵۹-۴۰ از دستگاه خود برای اسکن و خواندن مقاله به صورت آنلاین استفاده کنید 	ژئوپلیتیک از جمله عوامل موثر بر سیاست خارجی کشورها است. سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران نیز از عوامل ژئوپلیتیک متأثر بوده است. هدف اصلی مقاله حاضر، بررسی جایگاه ژئوپلیتیک در جهت دهی به سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران است. سوال اصلی این گونه مطرح شده است که ژئوپلیتیک چه تأثیری بر جهت دهی سیاست خارجی ایران در بعد از انقلاب اسلامی داشته است؟ که این فرضیه مطرح شده است که ژئوپلیتیک با تبیین یا سنجش تأثیر هریک از عوامل موثر بر سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران، به دستگاه دیپلماسی در طراحی و اجرای سیاست خارجی واقع بینانه کمک کند و دستیابی به منافع ملی و امنیت ملی را آسان تر کند. نتایج مقاله نشان می دهد که نگاه عملی و نظری در طول سال های گذشته در سیاست خارجی ایران عدم توجه به راهبرد نگاه به شرق و نگاه یک جانبه به غرب، باعث غفلت از سایر مراکز و منابع قدرت و ثروت جهانی به خصوص در نزدیکی مرزها گشته است، اما در سال های اخیر راهبرد نگاه به شرق، به راهبردی منطقه گرایانه از سوی جمهوری اسلامی ایران در منظومه نگاه ژئوپلیتیک و جغرافیایی تبدیل شده است، چرا که ایران از جمله کشورهایی می باشد که به لحاظ موقعیت جغرافیایی و سیاسی، از مزیت ژئواستراتژیک، ژئواکونومیک و ژئوپلیتیک بهره مند می باشد. بر این اساس راهبرد نگاه به شرق که از منطق علمی و تاریخی، همچنین ریشه های جغرافیایی و سیاسی در سیاست خارجی کشور برخوردار است و هویت سازی جدیدی در گفتمان سیاست خارجی ایجاد می کند، از اهمیت مضاعفی برخوردار شده است. نوع روش تحقیق توصیفی - تحلیلی و بر مبنای مطالعات کتابخانه ای می باشد.

استناد: نگاشته، فتاحی، شهرام؛ سعیدی نژاد، حمیدرضا. (۱۴۰۲). جایگاه ژئوپلیتیک در جهت دهی به سیاست خارجی ج.ا.ا با تأکید بر سیاست همسایگی تعامل گرا. فصلنامه جغرافیا (برنامه ریزی منطقه ای)، ۱۳(۵۱)، صص ۴۰-۵۹.

DOI: 10.22034/JGEOQ.2023.315553.3413

DOR: 20.1001.1.22286462.1402.13.51.2.4

مقدمه

عوامل ژئوپلیتیک از جمله مهم‌ترین عوامل مؤثر در سیاست خارجی کشورها هستند. حکومت‌ها در تصمیم‌گیری‌های سیاسی و اتخاذ سیاست خارجی کشورها کم‌وبیش این عوامل را لحاظ می‌کنند. این عوامل ژئوپلیتیک بسته به ادراکات و و گرایش‌ها و شرایط زمانی و چگونگی استفاده مجریان و تصمیم‌گیران می‌توانند آثار مثبت یا منفی داشته باشند. برای اینکه بتوان نهایت بهره‌برداری را از عوامل ژئوپلیتیک کرد و از آن‌ها برای تقویت و کارآمد کردن سیاست خارجی استفاده کرد، باید در گام نخست عوامل ژئوپلیتیک را شناخت؛ براین اساس، هدف اصلی مقاله‌ی حاضر، بررسی جایگاه ژئوپلیتیک در جهت‌دهی به سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران است. عوامل ژئوپلیتیک مؤثر در سیاست خارجی از طریق بررسی کارها و نظریه‌های گذشته‌شناسایی و معرفی شده‌اند. بررسی‌ها نشان‌دهنده وجود دیدگاه‌ها و چندگانگی‌ها و نظریه‌های متعدد در زمینه عوامل مؤثر در سیاست خارجی هستند. ازسوی دیگر باید توجه داشت که عوامل ژئوپلیتیک به‌عنوان بستری برای مطالعات کاربردی در حوزه سیاست خارجی هستند که با تبیین یا سنجش تأثیر هریک از عوامل ذکرشده بر سیاست خارجی، به دستگاه دیپلماسی در طراحی و اجرای سیاست خارجی واقع‌بینانه کمک کند و دستیابی به منافع ملی و امنیت ملی را آسان‌تر کند.

مبانی نظری

مفهوم ژئوپلیتیک

تعریف مفهومی ژئوپلیتیک همچنان که از ترکیب واژگانی آن مشهود است به چگونگی پیوند جغرافیا و سیاست برمی‌گردد. سولیوان ژئوپلیتیک را مطالعه جغرافیای مناسبات میان قدرت‌های اداره‌کننده به مثابه قانونگذاران ملت‌ها یا بدنه‌ها و ساختارهای فراملی می‌داند. به نظر وود و دمکو تقسیم قدرت و چگونگی آرایش آن در جهان به لحاظ سیاسی و نظامی در حوزه به جغرافیای سیاسی و ژئوپلیتیکی جای می‌گیرد. عزتی در تعریف مفهومی ژئوپلیتیک می‌نویسد ژئوپلیتیک مجموعه پیچیده نیروهای متخاصم و متعددی است که در سرزمین‌هایی با ابعاد کوچک به کشمکش می‌پردازند. هدف آنان از این کشمکش‌ها، یا اثبات تفاوت سیاسی خود یا بیرون راندن رقبای سیاسی از صحنه است و در جایی دیگر می‌نویسد: «ژئوپلیتیک به بررسی تأثیر پدیده‌های جغرافیایی بر ساختارها و نهادهای سیاسی حکومتی و غیرحکومتی و تحولات آنان به خصوصیات روابط با دیگر دولت‌ها می‌پردازد.» (وود و دمکو، ۱۳۸۹: ۵۴).

گلاسز در توضیح ژئوپلیتیک اشاره می‌کند که نباید به تفاوت‌های بین جغرافیای سیاسی و ژئوپلیتیک بی‌توجه بود. و می‌نویسد: «ژئوپلیتیک یکی از موضوعات مطالعه جغرافیای سیاسی است و عمدتاً به بررسی دولت‌ها در متن پدیده‌ی فاصله‌ای جهانی متمرکز است. ژئوپلیتیک تلاشی است برای درک قدرت دولت و ماهیت آن و واکنش و تعامل میان این دو.» با در نظر گرفتن مجموعه نظریات مطرح شده، می‌توان در مجموع ژئوپلیتیک را پرداختن به رابطه میان دولت‌ها و قدرت طلبی آنان و تثبیت اقتدارشان در مناطق جغرافیایی تعریف کرد. (گلاسز، ۱۳۹۴: ۶۹).

سیاست خارجی

سیاست دولت‌ها اصولاً یا به امور داخلی مربوط می‌شود یا به امور بین‌المللی؛ اصطلاح سیاست خارجی در مقابل امور داخلی به کار می‌رود. در خصوص سیاست خارجی به تعریف‌های زیادی بر می‌خوریم، بدون این که این تعریف‌ها تفاوت ماهوی و مفهومی داشته باشند و تقریباً همه‌ی آن‌ها به یک مفهوم اشاره دارند. اما از میان آن‌ها تعریف زیر کاملتر و روشن‌تر به نظر می‌رسد: سیاست خارجی «عبارت است از: خط مشی و روشی که دولت در برخورد با امور و مسایل خارج از کشور برای حفظ حاکمیت و دفاع از موجودیت و تعقیب و تحصیل منافع خود اتخاذ می‌کند (رضویان، ۱۳۹۰، ۶۸).

دیدگاه‌های جدید در ژئوپلیتیک

تحولات سیاسی بعد از جنگ جهانی دوم، رشد جنبش‌های آزادی‌بخش و استقلال طلبانه در قاره‌های کهن جهان، به موازات رشد و گسترش علوم انسانی، انسان را در کانون توجه ژئوپولیتیسیت‌ها قرار داد. وود و دمکو به مجموعه‌ی شرایط فوق، تحولات

اقتصادی و افزایش ارزش انرژی سوخت در جهان و افزایش اهمیت و اعتبار خاورمیانه را در مقام محور تأمین سوخت می‌افزایند. به نظر آنان از دیدگاه جغرافیای سیاسی، عناوین امروز این علم محصول اقتصاد اجتماعی، محیط زیست، نیروهای سیاسی و متغیرهایی هستند که در گذشته در علوم اجتماعی بی اهمیت انگاشته می‌شدند.

ژئوپولیتیکست‌ها متقدم تأکید بسیاری بر حساسیت صرف بر فاصله کارکرد حایل فضا و مرزهایی با اسکان یافتگی پراکنده‌ی فضا داشتند، یعنی ارزش‌هایی که در پدیده‌ی تکنولوژی نظامی آن زمان بسیار حائز اهمیت بودند. اکنون متغیرهای مربوط به محیط زیست و اقتصاد و توسعه تکنولوژی روش ما را در ارزیابی و اندازه‌گیری فاصله فضا قدرت و تاثیر تغییر داده‌اند. اجتماعات آنی جهانی و سلاح‌های فریبنده تخریبی که به شیوه‌های مبتکرانه ارائه می‌شدند می‌شوند این تصور را در ذهن ما ایجاد کرده‌اند که جهان همواره در لبه انهدام کلی است. فقط جریان فروپاشی اخیر شوروی عقب‌بره‌های ساعت روز قیامت را از نزدیک شدن به موعد فاجعه در نیمه شب دور نگه داشته است. متغیرهای جدید ارتباطات و تماس به عامل «فضایی_ناحیه‌ای» بی توجه نیستند. سرعت تغییرات چند وجهی جغرافیای اخیر ما را به دو چارچوب نظری هدایت کرده است. ارزیابی گسترش مدرن از مفاهیم ژئوپولیتیکی مدرن و چارچوب نظریه جدیدی که کاملاً بر ساختارها متکی است. اگرچه هیچ یک از این دو تئوری جامع و مانع نیستند هر دو برای تداوم راه و حتی ترکیب شدن با یکدیگر مناسب است در مجموع وود و دمکو بر استفاده از ایده‌های جغرافیای سیاسی مفاهیم و دیدگاه در طیف گسترده‌ای از موضوع‌های بین‌المللی اخیر اصرار دارند.

موضوع‌هایی چون مهاجرت و رشد جمعیت قوانین و سازمان‌های بین‌المللی تغییرات محیطی بین‌المللی ناسیونالیسم منطقه‌ای پیچیدگی‌های مربوط به منابع طبیعی و دنیای جدید اقتصاد چند ملیتی و فرا ارتباطی. بین دو صاحب نظر با پرداختن به متغیرهای مهم قابل بررسی در هر یک از محصولات یاد شده بر نقش و اهمیت فرهنگ انسانی تأکید دارند به نظر آنان بخشی از آسیب‌های زیست محیطی ناشی از عواملی همچون سازمان اجتماعی است. قشربندی اجتماعی و دستیابی افراد به منابع و فرصت‌های اجتماعی به نحوه برخوردشان با محیط زیست بستگی دارد از قبیل شیوه سازمان یافتن آن در استفاده از منابع طبیعی به ویژه آب. بنابراین می‌توان گفت که مخاطرات زیست محیطی از تجارب اجتماعی و فرهنگی ناشی می‌شوند. در کنار بحث‌های مهم وود و دمکو در خصوص محیط زیست و تاثیر فرهنگ در آن، با پافشاری بر عوامل انسانی برنارد نایخت من تئوری جهان چهارم یا تئوری چهارم را مطرح می‌کند.

بدیهی است که تئوری جهان چهارم محصول جنبش‌های روز افزون استقلال طلبانه اقوام در جهان از طرفی و نزاع‌ها و دشمنی‌هایی است که ریشه در تبعیضات و تعارض‌های قومی دارند محصول این تعارض‌ها و دشمنی‌ها هزاران پناهنده و فراری سیاسی و قربانیان بیشمار کینه‌های قومی و خویشاوندی است که تاکنون با اقتدار و تسلط حکومت‌های مستبد و مقتدر مهار می‌شدند. رویارویی‌های خونین منطقه‌ای و بی‌حرمتی‌های آشکار در مناطقی چون یوگسلاوی سابق و مواردی از این دست هستند و هر یک مثالی از تعصب‌های فرهنگی است که اکنون نقشی مهم در تعادل سیاسی و امنیت ملی و بین‌المللی در جهان بازی می‌کند جهان چهارم محصول بروز وقایع ذکر شده و حضور ۵ تا ۸ هزار قومی است که به صورت شناخته شده یا ناشناس با مقدار نفوذ نامعین در گوشه و کنار جهان می‌زیند. مدافعان و پیش‌برندگان تئوری جهان چهارم و مدافعان حقوق بشر نظریه پردازان و به ویژه رهبران اقوام در حال مقاومتی بودند که اطلاعات دست اول، نظریات و استراتژی‌های مقاومت و مبارزه را با استفاده از انواع ابزارهای ارتباطی با یکدیگر مبادله می‌کردند.

از دیدگاه نایختمن، ویژگی‌های عمده تئوری جهان چهارم را می‌توان در چهار گروه دسته‌بندی کرد:

۱. جهان چهارم در پی تغییرات جهان است نه توضیح و انتشار آن در قالب یک عنوان.
۲. جهت‌گیری طرفداران جهان چهارم به سمت چرخه الکترونیکی اطلاعات دست اول و تبدیل و تبادل آنها در طرح بحث‌ها و استراتژی‌ها به یک تئوری فراگیر است که هدف از آن مقاومت و واژگون کردن اشغال سیاسی و منطقه‌ای ملتها از جانب دولت‌هاست.

۳ تحلیل‌های جهان چهارمی برخلاف تفسیرهای سنتی ژئوپولیتیکی به بررسی این موضوع می‌پردازند که چگونه امپراتوری‌های منسجم گذشته و دولت‌های مدرن کنونی در حدود پنج هزار قوم را تحت سیطره خود درآوردند.

۴. این تئوری همچنین به این بحث می‌پردازد که چگونه این گسترش سامان برانداز تنوع‌های فرهنگی و بیولوژیکی را به خطر انداخته و در نهایت موجب حالت ارتجاعی سقوط و تجزیه دولت‌ها گشته است. نایختمن اضافه می‌کند که برای درک این منظر متفاوت ژئوپلیتیکی باید واژه‌های ملت (قوم) دولت (کشور)، دولت قومی و گروه قومی بررسی شوند. دیدگاه وی در خصوص این مفاهیم دیدگاه‌های فرهنگی مطرح شده در حیطه مسئولیت را آشکار می‌سازد. به نظر وی ملت یا قوم منطقه‌ای فرهنگی است که از اجتماعاتی از مردم تشکیل شده که خود را به واسطه یک دودمان، تاریخ، اجتماع، نهاد، ایدئولوژی، زبان و حتی منطقه یک مرد می‌دانند مانند کردها. بنابراین قوم یا ملت اجتماعی از مردم است که نسبت به فرهنگ مشترک و منطقه مشترک و تاریخشان آگاهی دارند هر مردم یا خلق به این نکته توجه دارد که از دیگر مردم متمایز است و می‌تواند این تمایزها را تشخیص بدهد بنابراین مردم یا خلق با تاریخ مشترک منطقه و محل جغرافیایی مشترک بستگی‌های قومی و نژادی بستگی‌های زبانی یا فرهنگی بستگی‌های ایدئولوژیک یا مذهبی مبناهای اقتصادی مشترک و تعداد کافی از افراد یک هویت مشترک را فراهم آورد مفهوم پیدا می‌کند.

واژه‌ی دولت برای مشخص کردن نظام سیاسی متمرکزی در چارچوب مرزهای بین‌المللی که از جانب دیگر دولت‌ها شناخته شده باشد به کار برده می‌شود بنابراین این واژه به بوروکراسی نظامی_ شهری برای بنیانگذاری یک حکومت و به اجرا درآوردن مجموعه‌ای از نهادها و قوانین اطلاق می‌شود تمام دولت‌ها سعی در از بین بردن تاریخ و جغرافیای مردمی دارند که زیر سیطره آنها هستند نام‌های جدیدی برای مردم می‌سازند نقشه‌های جدیدی ترسیم می‌کنند و تاریخ‌هایی می‌نویسند و به مدرسه‌ها و رسانه‌های گروهی می‌دهند تا به بازآموزی گروه‌های مختلف بپردازند و به آنها بیاموزند که اکنون یک خلق هستند که در درون یک کشور می‌زیند. به ندرت به دولت قومی بر می‌خوریم باید یک خلق مشترک با هویت ملی مشترک و منطقه مشترک و حکومتی شناخته شده در سطح بین‌المللی وجود داشته باشد تا آن را دولت قومی نامید. دولت‌ها سعی دارند از طریق اجرای برنامه‌های ملی سازی و با تکیه بر مبناهای سیاسی و فرهنگی و انسجام منطقه‌ای و توسعه و آموزش به ملت تبدیل شوند آنها سعی دارند که اتحاد مشترکی را از طریق به وجود آوردن سمبول‌های مشترک مانند پرچم سرود ملی تاریخ و جغرافی و نقشه مدرسه پدید آورند.

نایختمن آخرین مفهوم یعنی گروه قومی را به این ترتیب تعریف می‌کند که در کاربرد آن گروه قومی مردمی هستند که در بیرون از سرزمین منتسب به خود و در چارچوب مرزهای کشوری دیگر می‌زیند. با این حال هویت آنها هنوز پابرجاست و در واقع گروهی جای گرفته در یک ملت هستند که حکومت را در اختیار ندارند تبتی‌ها در هند یا نپال یک گروه قومی هستند ولی در درون تبت خلق محسوب می‌شوند نه گروه قومی و اقلیت ملی. به همان صورت هر خلق در وطن خودش خلق است نه در سرزمینی دیگر. به عبارت دیگر اقلیت گروهی است که از جمعیت یک کشور کوچکتر است بدون آنکه تعداد مشخصی داشته باشد اعضای آن شهروندان کشور هستند و در عین حال ویژگی‌های قومی و مذهبی و زبانی متفاوت خود را در درون جمعیت آن کشور حفظ کرده اند آنها همچنین به طور ضمنی احساسی از انسجام دارند که آنان را مستقیماً به حفظ فرهنگ سنت و روح قومی سوق می‌دهد.

سیاست خارجی و ژئوپلیتیک

برتری‌های ژئوپلیتیکی کشورها به طور مشخص بر اساس امتیازهای محیط جغرافیای این کشورها تعیین می‌شود و بهره بردن از این برتری‌ها و تلاش برای دستیابی به چیرگی‌های جغرافیایی تازه و ارتقای اهمیت برتری‌های قبلی در محیط بین‌الملل از اهداف مهم کشورها در عرصه بین‌المللی است. موقعیت ژئوپلیتیک یک کشور که می‌تواند تولید کننده فرصت برای یک کشور باشد، به همان شکل می‌تواند محدودیت‌هایی را نیز ایجاد کند. برخی عوامل جغرافیایی می‌تواند سیاست و استراتژی ملی کشور را در یک حوزه ژئوپلیتیک منفعل و برای آن کشور نوعی چالش ژئوپلیتیک ایجاد کند (احمد پور و دیگران، ۱۳۸۹: ۳). ژئوپلیتیک برای دستیابی به یک سیاست خارجی کارآمد بر شناسایی محدودیت‌ها و امکانات به وجود آمده از موقعیت‌های در حال تحول منطقه‌ای و جهانی تأکید دارد. درک ژئوپلیتیک از سیاست خارجی کشورها نیازمند تحلیل واقع‌بینانه از فضای جغرافیایی پیرامون یک واحد سیاسی، می‌باشد. از این جهت ژئوپلیتیک به عنوان یک عرصه مطالعاتی می‌تواند راهبردهای سیاست خارجی کشورها

را تعیین و اولویت‌های اساسی آن را مشخص سازد (قالیباف و دیگران، ۱۳۸۷: ۵۵) در تلقی بین‌المللی، از قدرت به عنوان موتور محرکه نظام بین‌الملل و هدف اصلی رفتار دولت‌ها برای کسب منافع و رفع تهدیدها یاد می‌شود. مهمترین خصیصه قدرت، پویایی است؛ این ویژگی باعث می‌شود تا جایگاه کشورها در سلسله مراتب قدرت در نظام بین‌الملل، پیوسته تغییر پیدا کند. درک ژئوپلیتیکی نسبت به نظام بین‌الملل به عنوان شاکله‌ی برآمده از قدرت و تحول دائمی جایگاه کشورها، حاوی بینشی عمیق برای سیاست خارجی دولت‌ها است. هدف نهایی ژئوپلیتیک از تشریح ساختار نظام روابط بازیگران و چهارچوب‌های جغرافیایی قدرت، ارائه این دید به سیاستگذاران است که منابع قدرت برآیند چه عناصری هستند و چگونه بر شکل‌گیری سیستم ژئوپلیتیکی جهانی و روابط قدرت بین‌المللی تأثیر می‌گذارند (قالیباف و دیگران، ۱۳۸۷: ۵۵).

بحث و یافته‌های تحقیق

ژئوپلیتیک جمهوری اسلامی ایران

اهمیت جایگاه ایران در نظریات ژئوپلیتیک عمدتاً ناشی از این واقعیت است که این کشور از طریق خلیج فارس و دریای عمان به دریای آزاد راه دارد و دارای موقعیت گذرگاهی است و علاوه بر اینکه بخش‌های شمالی ایران جزو سرزمین هارتلند محسوب می‌شده فلات ایران نیز تمام نقش حاشیه‌ای سرزمین قلب را داشته است.

ایران با موقعیت جغرافیایی و ژئوپلیتیکی ویژه‌ای که برای منطقه محصور در خشکی آسیای مرکزی دارد یک کشور ترانزیتی مطلوب است و می‌تواند تولیدات نفت و گاز قزاقستان و ترکمنستان را به بهترین شکل به دریای آزاد و حتی از طریق ترکیه به اروپا برساند با وجود تلاش دولت آمریکا برای نادیدن گرفتن این ویژگی و سیاسی کردن راه انتقال نفت و گاز هنوز ایران به عنوان امن‌ترین اقتصادی ترین و کوتاه‌ترین مسیر برای انتقال منابع انرژی به آبهای آزاد مطرح است در این زمینه به بررسی نظرات متعدد می‌پردازیم.

آلفرد تایر ماهان درباره اهمیت خلیج فارس می‌گوید کنترل خلیج فارس به وسیله یک دولت خارجی با نیروهای قابل توجه و کشتی‌های جنگی که دارای بندر نظامی نیرومند باشد باعث تسلط بر تمام راه‌هایی که خاور دور هندوستان و استرالیا منتهی می‌شود خواهد شد.

هالفورد مکیندر هر کس بر هارتلند حکومت کند بر جزیره جهانی حاکم است و هر کس بر جزیره جهانی حکومت کند بر جهان حکومت می‌کند.

اتصال مرزهای شمال ایران به سرزمین بری و موقعیت جغرافیایی خلیج فارس نیز اثر ژئوپلیتیکی خاصی به این کشور بخشیده است.

از دیدگاه اسپایکمن کسی که بر ریملند حاکم است بر آسیا-اروپا حکومت می‌کند و کسی که بر آسیا-اروپا حاکم است سرنوشت جهان را رقم می‌زند سواحل ایران در خلیج فارس و تنگه هرمز در موقعیت جغرافیایی ریملند واقع شده است و لذا امکان برخورد دو قدرت بری و بحری را فراهم می‌کند بر همین اساس در اوایل قرن بیستم ایران نقش حایل بین روسیه و انگلستان را بازی می‌کرد و از مهمترین کانون‌های رقابت جهانی به شمار می‌رود پس از جنگ جهانی دوم و شکل‌گیری نظام دوقطبی و اهمیت این جایگاه افزوده شده با الهام از اندیشه‌های مکیندر و اسپایکمن سیاست تحدید و محصور سازی توسط جرج کنن ارائه شد و ایران نقش دفاعی برای قدرت بحری یافت و یکی از حلقه‌های مهم سیاست جلوگیری از نفوذ به حساب آمد.

در ترمیم فرضیات مکیندر اسپایکمن و دیگر نظریه پردازان مبنی بر سلطه به (هارتلند) و با در نظر گرفتن تغییر قلمرو پس از جنگ سرد از مبنای ژئو استراتژیک به ژئو اکونومیک، پروفیسور جفری کمپ در نوشته‌ای که در سال ۱۹۹۷ منتشر کرد مجموعه سرزمینهای در برگیرنده خلیج فارس و دریای خزر منطقه بیضی شکل انرژی استراتژیک نام داده است که سرزمین ایران چون پلی استراتژیک این دو منبع بزرگ انرژی جهان را به هم پیوند می‌دهد.

بیضی استراتژیک انرژی منطقه‌ای جغرافیایی شامل سرزمین ایران و خلیج فارس در مرکز و امارات متحده عربی بحرین و قطر و بخش‌هایی از امامان و یمن و عربستان سعودی در جنوب و بخش‌هایی از عراق ترکیه ارمنستان آذربایجان و گرجستان در

غرب و شمال غربی و مجموعه دریای مازندران (خزر) و بخشهایی از جنوب روسیه و قسمت‌هایی از سرزمین قزاقستان در شمال و بخش‌هایی از ازبکستان در شمال شرق آن تعریف شده است.

بیش از ۷۰ درصد از ذخایر اثبات شده نفت و بیش از ۴۰ درصد از ذخایر گاز طبیعی جهان در این منطقه قرار دارد. در تعیین وضعیت و پذیرفتن اهمیت ژئواستراتژیک موقعیت ایران میان این دو منبع انرژی برای ایالات متحده اگرچه به تأخیر گریزناپذیر شده است واشنگتن رفته رفته با این واقعیت ژئوپلیتیکی کنار می‌آید که نه تنها هارتلند به دنیای مطالعات ژئوپلیتیک بازگشته است بلکه از محل قدیمی خود به سوی جنوب حرکت و در میان دو دریای خزر و خلیج فارس جای گرفته است آنگونه که ایران در قلب این هارتلند جدید قرار می‌گیرد درک این واقعیت می‌تواند برای ایران "کشنده" یا "سازنده" باشد. اگر آمریکا بتواند برای ایجاد کنترل بر هارتلند جدید با ایران کنار آید آشکار است که ایران می‌تواند بهره سیاسی اقتصادی و ژئوپلیتیکی فراوان از این موقعیت ببرد اما اگر واشنگتن به این نتیجه برسد که برای ایجاد چنین کنترلی نمی‌تواند با ایران کنار آید ممکن است به اندیشه جانشین کردن چند کشور کوچکتر به جای ایران بيفتد.

از دید امریکا دریای خزر و خلیج فارس به عنوان دو منطقه اصلی برآورنده نیاز روز افزون انرژی جهان قرن بیست و یکم اهمیت فراوانی دارد این اهمیت به ویژه از آن جهت چشمگیر است که در هر پیش‌بینی ژئوپلیتیک در زمینه شکل دادن به یک نظام ژئوپلیتیک تک قطبی و ایجاد هژمونی جهانی به کنترل درآوردن منابع کمیاب به ویژه منابع تامین کننده انرژی یک ضرورت اجتناب‌ناپذیر است.

البته آمریکا و دیگر قدرت‌های جهانی هم بر این امر واقف اند و سعی در تسلط بر این "مرکز هارتلند" جهت تحقق وعده مکیندر در "فرماندهی بر همه جهان" را پس از فروپاشی شوروی داشته‌اند.

در تیر ماه ۱۳۸۳ کنفرانسی تحت عنوان "ایران، زمان روی آوردن به نگارشی تازه" توسط شورای سیاست خارجی ایالات متحده در واشنگتن و با حضور بیش از ۳۰۰ نفر از نظریه پردازان و استادان برجسته علوم سیاسی برگزار شد که قرائت گزارش شورای روابط خارجی با مدیریت و نظارت "برژینسکی" و "رابرت گریست" در مورد "نحوه مواجهه با ایران" به عنوان مهمترین بخش کنفرانس مورد توجه محافل سیاسی و رسانه‌های بین‌المللی قرار گرفت. این گزارش در ارتباط با منابع سرشار طبیعی ایران آورده است

" مواهب عظیم طبیعی ایران که تقریباً ۱۱ درصد ذخایر نفتی جهان را در خود جای داده و دومین منبع بزرگ جهانی است این کشور را به بازیگری با نقش غیر قابل انکار در عرصه اقتصاد جهان تبدیل کرده است"

ایران و کشورهایی مانند پاکستان به لحاظ موقعیت بری و بحری نیز موقعیت بسیار حساسی دارند زیرا از یک طرف گره‌گشایی اساس سیاست بری اند (هر دو کشور حکم مکمل‌های عملیاتی ژئواستراتژی روسیه هستند) و از طرف دیگر در جبهه پدافندی استراتژی بحری واقع شده‌اند.

به اعتقاد مجتهدزاده خلیج فارس و دریای خزر به عنوان دو منطقه اصلی برآورنده نیاز روز افزون انرژی جهان در قرن بیست و یکم برای جهان قلب اهمیت فراوانی دارد.

منابع نفتی دریای خزر تا ۲۰۰ میلیارد بشکه تخمین زده شده است در حالیکه کمپانی‌های فعال در منطقه روی میانگین ۹۰ میلیارد بشکه حساب میکنند که به میزان منابع نفتی کشف شده ایران نزدیک است از طرفی تنها دو کشور خزری ایران و روسیه حدود ۷۰ درصد منابع شناخته شده گاز طبیعی جهان را در اختیار دارد.

سه حوزه بزرگ ذخایر گازی جهان یعنی خلیج فارس سیبری غربی و آسیای مرکزی (ترکمنستان قزاقستان و ازبکستان) و در یک محدوده بیضی شکل ۲/۷۰ درصد گاز دنیا را در خود جای داده اند که از آن تحت عنوان "بیضی استراتژیک گازی جهان" یاد می‌شود.

این واقعیت‌ها باعث شد تا دانشمند خبره آمریکایی پرفسور جفری کمپ در نوشته ای که در سال ۱۹۹۷ منتشر کرد مجموعه سرزمینهای در برگیرنده خلیج فارس و دریای خزر را بیضی استراتژیک انرژی نام دهد دو منطقه ای که سرزمین‌های ایرانی را در میان خود دارند و ایران چون پلی استراتژیک این دو منبع انرژی جهان را به هم پیوند می‌دهد چنین به نظر می‌رسد که کشورهای غربی به ویژه ایالات متحده رفته رفته با این واقعیت ژئوپلیتیک کنار می‌آید که نه تنها هارتلند به دنیای مطالعات

ژئوپلیتیک بازگشت است بلکه از محل قدیمی خود به سوی جنوب حرکت کرده و در میان دو دریای خزر و خلیج فارس جای گرفته است آن گونه که ایران در قلب این هارتلند جدید قرار می‌گیرد.

به اعتقاد برژینسکی منطقه خاورمیانه پیچیده بی ثبات و برای منافع راهبردی گوناگون آمریکا بسیار حیاتی است ایران در این میان موقعیت مرکزی دارد چه از لحاظ نمادین و چه به مفهوم واقعی و بدین لحاظ عملکرد آن در عرصه داخلی و بین‌المللی عواقبی گسترده برای منطقه و منافع آمریکا دارد برژینسکی معتقد است که ایالات متحده به جای آنکه منتظر سقوط جمهوری اسلامی باشد باید با رژیم کنونی کنار بیاید.

ایران می‌تواند با نگاه صحیح به بازارهای جهانی جهانی رویکرد جدید در سیاست خارجی و تغییر برخی رفتارها در عرصه بین‌المللی و همچنین برنامه‌ریزی راهبردی جایگاه خود را در منطقه تحکیم بخشد و بتواند منافع ملی و بین‌المللی خود را بیش از پیش تامین نماید ایران بزرگترین پل زمینی میان دو منبع مهم انرژی است و می‌بایست با همکاری‌های بیشتر اقتصادی با سازمان‌های منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای و جهانی هماهنگی و تعادل را در منطقه ایجاد نماید و از این طریق منافع ملی و امنیت انرژی را به حداکثر برساند حفظ و تقویت جایگاه ممتاز ژئوپلیتیک که مستلزم شناخت این تحولات و تدوین یک استراتژی جامع و کامل با امید بر مولفه‌های سیاسی امنیتی و اقتصادی است قرار گرفتن ایران در این منطقه ژئوپلیتیکی و ژئواستراتژیک از جهان که محل تلاقی و راه ارتباطی اروپا به جنوب و جنوب شرقی آسیا (محل زندگی بیش از یک سوم جمعیت جهان) و پل ارتباطی میان سه قاره اروپا و آسیا و آمریکا می‌باشد و امکان دسترسی کشورهای تازه استقلال یافته به آبهای آزاد از طریق ایران را فراهم می‌سازد ایران را خواسته یا ناخواسته در متن تحولات مهم جهانی قرار می‌دهد این امر باعث شده تا موقعیت ایران بیش از بقیه کشورهای همجوار خطیر و حساس باشد و از آنجا که ایران در منطقه متحد راهبردی و استراتژیک ندارد و آمریکا راهبرد همه چیز بدون ایران را در دستور کار دارد حفظ و بهره‌گیری از موقعیت ممتاز ژئوپلیتیک مستلزم سیاستی پیچیده و چند بعدی با تأکید بر مولفه‌های سیاسی امنیتی و اقتصادی است پیگیری سیاست اعتمادسازی اتخاذ سیاست غیر چالشی در روند تحولات منطقه‌ای و جهانی پیگیری سیاست مذاکره درگیر سازی سرمایه‌های خارجی در منابع توان تاثیرگذاری و چانه‌زنی ایران در روند معادلات منطقه‌ای و به ویژه معادلات انرژی ایفا کنند.

از طرف دیگر همه کشورهای آسیای مرکزی از امکان دسترسی به آبهای آزاد محروم هستند و برای انجام روابط تجاری خود با سایر کشورهای جهان به طور اجتناب ناپذیری باید از طریق کشورهای همسایه اقدام کنند در این میان جمهوری اسلامی ایران به دلیل موقعیت ممتاز جغرافیایی یکی از بهترین انتخاب‌های ممکن برای ایفای نقش ترانزیت و حمل و نقل کالاها میان این منطقه و سایر کشورهای جهان می‌باشد.

برای برخی از این جمهوری‌ها مانند ترکمنستان ازبکستان و تاجیکستان مسیر ایران حتی نسبت به مسیر روسیه دارای مزیت‌هایی است که در زمینه‌های اقتصادی یکی از مهمترین موارد تضاد آمریکا و ایران چگونگی عبور خطوط انتقال منابع انرژی منطقه می‌باشد که سبب شده تا کنون کشورهای این منطقه نتواند به طور مستقل جهت برقراری روابط اقتصادی با ایران تصمیم بگیرند و یا در صورت انعقاد توافق‌هایی آنها را به اجرا در بیاورند.

در زمینه نظامی_امنیتی گسترش ناتو به شرق و طرح مشارکت برای صلح می‌تواند برای ایران یک تهدید امنیتی محسوب شود زیرا ترکیه یکی از اعضای ناتو است. از طرفی کشورهای حوزه جنوبی خلیج فارس نیز تابع سیاست‌های امنیتی_نظامی آمریکا هستند در مرزهای شرقی ایران نیز پاکستان و افغانستان دو کشوری هستند که تحولات داخلی آنها در راستای سیاست‌های نظامی_امنیتی آمریکا قرار دارد لذا گسترش ناتو به مرزهای شمالی و عضویت کشورهای آسیای مرکزی و قفقاز در طرح (مشارکت برای صلح) تا حدود زیادی می‌تواند امنیت ملی ایران را تحت الشعاع خود قرار دهد همچنین وجود زمینه‌های مشترکی هم چون دین میراث فرهنگی و تاریخ مشترک سبب شده تا زمینه گسترش روابط سیاسی اقتصادی ایران با کشورهای منطقه فراهم آید.

ایران نیز کشوری است قدرتمند در همسایگی آسیای مرکزی که از سوی از وابستگی و پیوستگی فرهنگی و اقتصادی لازم با این منطقه برخوردار است. موقعیت ژئوپلیتیک ویژه می‌تواند برای کشورهای منطقه یک مسیر ترانزیتی مناسب باشد که از

طریق خطوط لوله و شاهراه هایش نفت گاز و کالاهای آسیای مرکزی را از طریق کوتاه ترین امن ترین و اقتصادی ترین راه را به دریا برساند.

ایران ضمن اینکه دو تمدن ایرانی و اسلامی را به هم پیوند می‌دهد و از مشترکات تاریخی و سنتی با جمهوری‌های آسیای مرکزی برخوردار است. کانون انرژی منطقه و عامل پیوند خلیج فارس دریای خزر آسیای مرکزی و خاورمیانه میباشد ایران در حالی که خود از مقام چهارم در حوزه منابع نفت و دوم در حوزه منابع گاز برخوردار است دارای ۶۴۰۰ کیلومتر مرز با ساحل و ۱۳۷۵ کیلومتر مرز با خلیج فارس از که بر تنگه هرمز تسلط دارد که روزانه ۱۱ میلیون بشکه نفت از آن صادر می‌شود اگرچه به صدور انرژی از منطقه تحت تاثیر روابط نامناسب ایران و آمریکا قرار گرفته است اما منطقه آسیای مرکزی به هیچ وجه نمی‌تواند از توان ترانزیتی ایران صرف نظر نماید.

مسیر ایران اقتصادی و امن ترین و کوتاه ترین راه انرژی منطقه است و شبکه‌های راه آهن ایران نیز توان ترانزیت ۲۰ میلیون تن کالا در سال دارد از سوی نیز ایران نقش کلیدی در شاهراه‌های موجود منطقه یعنی جاده ابریشم راه آهن سراسری آسیا تراسیکا و کریدور شمال و جنوب دارد اقتصاد ایران و آسیای مرکزی نیز از توان هم تکمیلی جدی برخوردارند اگرچه هنوز حجم مبادلات میان ایران و جمهوری‌های آسیای مرکزی نزدیک به یک میلیارد دلار می‌باشد اما ظرفیت‌های فراوانی برای رشد آن وجود دارد.

کشور ایران در مرکزیت سه قاره آسیا اروپا و آفریقا قرار گرفته که در حال حاضر نزدیک به ۵ میلیارد نفر در خود جای داده است و با توجه به برخورداری کشورمان از حدود ۲۰۰۰ کیلومتر مرز آبی با آب‌های آزاد بین المللی و تعدد همسایگان کشور که ایران جزو یکی از پر همسایه ترین کشورهای جهان قرار می‌دهد و تعدادی از آن کشورها جزو کشورهای محصور در خشکی بوده و برای ارتباط با سایر نقاط (اعم از کالا و مسافر) ناچار به عبور از کشور ثالث هستند.

قابلیت‌های ترانزیتی، کشورمان را برجسته و بر اهمیت طرح توسعه و فعال سازی محور ترانزیتی ایران بیش از پیش می‌افزاید و استفاده از این قابلیت‌ها را به صورت یک التزام ملی در توسعه بلند مدت و پایدار ضروری می‌سازد بر اساس پیش‌بینی محققان سازمان ملل در زمینه حمل و نقل بین المللی حدود نیمی از حمل و نقل جهان میان خاور دور با سایر نقاط دنیا انجام میشود از مجموع سه کریدور حمل و نقل جهانی که کارشناسان سازمان ملل برای این امر پیش‌بینی کرده‌اند دو کریدور از ایران می‌گذرد. همگرایی ایران با منطقه می‌تواند در قالب همکاری‌های دوجانبه و هم چنین سازمان‌هایی چون اگو و شانگهای باشد به نظر می‌رسد یکی از مشکلات عمده سازمان‌های موجود منطقه‌ای وجود خلا در رقابت‌های گسترده و واگرایی میان اعضای اصلی آن بوده است و تهدیدات مشترک موجود در منطقه موجب شده است که در سال‌های اخیر سازمان همکاری‌های شانگهای مورد توجه جدی قرار گیرد.

نخستین عنصر و مولفه راهبرد امنیتی ایران نسبت به آسیای مرکزی و قفقاز همکاری و همگرایی در حوزه‌های اقتصادی و کارکردی به ویژه انرژی و حمل و نقل از ایران با تعریف و تلقی امنیت به صورت مثبت به معنای شرایط مناسب و مطلوب برای تامین منافع ملی، همکاری و همگرایی کارکردی و اقتصادی با کشورهای آسیای مرکزی و قفقاز را یکی از عوامل و عناصر اصلی صلح و امنیت منطقه‌ای قلمداد می‌کند چون همگرایی اقتصادی و کارکردی فراتر از دستاوردهای رفاهی و مادی به عنوان سازوکاری برای صلح و امنیت منطقه ای منافع امنیتی همه کشورها از جمله جمهوری اسلامی نیز تامین می‌کند همگرایی نوعی نظم امنیت منطقه‌ای به معنای شیوه چندجانبه و دسته جمعی مدیریت منازعات و مناقشات می‌باشد از این رو ایران از آغازین روزهای استقلال کشورهای آسیای مرکزی و قفقاز در جهت برقراری و گسترش روابط اقتصادی با آنها در چارچوب همکاری‌های دو و چند جانبه تلاش کرده است.

روابط دوجانبه ایران با کشورهای آسیای مرکزی و قفقاز با وجود فراز و فرودها از آغاز دهه ۱۹۹۰ توسعه و تحکیم یافته است علیرغم مخالفت‌ها و موانع ایجاد شده توسط آمریکا و نارضایتی اروپا ایران موفق به برقراری تقویت و تثبیت مناسبات متعارف و دوستانه با همسایگان شمالی خود شده است با این وجود روابط و همکاری ایران با کشورهای آسیای مرکزی و قفقاز با توجه به اعتماد و اطمینان متقابل و منافع مشترک از عمق و گستره متفاوتی برخوردار بوده است.

سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران

سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران در حال حاضر دارای سه اولویت اساسی و عمده است. نخست، مسأله نوسازی و توسعه کشور است. جمهوری اسلامی ایران باید بتواند نوعی رفاه مادی و معنوی قابل قبول برای مردم فراهم نماید. این امر جز با یک سیاست خارجی خردمندانه و مدبرانه مبتنی بر تنش‌زدایی و همکاری امکان‌پذیر نمی‌گردد. دوم، مسأله حفظ اسلام و منافع اسلامی است. جمهوری اسلامی به عنوان یک حکومت دینی باید از کیان اسلام دفاع به عمل آورد و کلیه سیاست‌ها و خط‌مشی‌های خود را در این راستا جهت‌دهی کند. دفاع از اسلام و مسلمان‌ها وظیفه یک حکومت اسلامی است و این وظیفه باید با یک سیاست خارجی کارآمد دنبال شود. بدین ترتیب، جمهوری اسلامی متحمل یک وظیفه و بار اضافی در مقایسه با کشورهای لائیک بوده و باید اهداف ملی خود را با اهداف فراملی اسلام سازگار سازد. سوم، مخالفت با زورگویی و سلطه‌طلبی به ویژه هژمونی‌گرایی آمریکاست. مخالفت با دنیای تک‌قطبی که در آن کشوری چون آمریکا یک‌ه‌تاز عرصه بین‌المللی باشد، از اولویت‌های اساسی جمهوری اسلامی ایران است.

با توجه به این اوایته‌ها، سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران در راستای دست‌یابی به منافع ملی، با چالش‌هایی عمده مواجه است. بر اساس تعریف سیاست خارجی به عنوان استراتژی‌هایی که توسط دولت‌ها برای هدایت کنش‌هایشان در عرصه بین‌المللی مورد استفاده قرار می‌گیرد، می‌توان دریافت که سیاست خارجی نشان‌دهنده یک سلسله از اهداف است که کشورها جهت نیل به آنها از ابزارهایی استفاده می‌برند. با توجه به این که کشورها در خلاء عمل نمی‌کنند، در نتیجه باید محیطی را که در آن قرار دارند نیز مورد توجه قرار داد. بدین ترتیب، در سیاست خارجی باید به سه مسأله اهداف، ابزارها (تکنیک‌ها) و سیستم‌ها (محیط داخلی کشور، منطقه‌ای و جهانی) توجه داشت. از آنجا که در دنیایی زندگی می‌کنیم که لحظه به لحظه در حال دگرگونی است، باید با شناخت کامل این دگرگونی‌ها به پی‌ریزی استراتژی سیاست خارجی پرداخت. پرسش این است که آیا دگرگونی‌هایی که در دنیای اطراف ما در حال اتفاق افتادن است، موجب دگرگونی در اهداف، ابزارها و سیستم می‌شود یا خیر؟ و اگر موجب دگرگونی می‌شود، چه پیامدهایی را دربر خواهد داشت؟ (حاجی یوسفی، ۱۳۸۲، ۹۰۰-۸۹۹).

اهداف سیاست خارجی تعیین‌کننده مطلوب‌ها و ابزارهای سیاست خارجی تعیین‌کننده ممکن‌هاست. به عبارت دیگر، اهداف عبارت از اموری است که نیل به آنها مطلوب و موردنظر تصمیم‌گیرندگان می‌باشد، در حالی که ابزارها مشخص‌کننده اموری است که نیل به آنها ممکن نیست. سیستم در این میان هم بر تعیین اهداف و هم بر دسترسی به ابزارها تأثیر بسزایی می‌گذارد. اگر این را بپذیریم، به این نتیجه می‌رسیم که دگرگونی در سیستم (محیط داخلی، منطقه‌ای و بین‌المللی) خواه‌ناخواه موجب دگرگونی در اهداف و ابزارها می‌گردد. حال وظیفه سیاست‌گذار خارجی این است که با تبیین دگرگونی‌های سیستمی (یا محیطی) میزان و نحوه دگرگونی‌های ضروری در اهداف و ابزارها را در هر مقطع زمانی مشخص سازد. خلاصه این که این امر نشان‌دهنده پویایی سیاست خارجی است، بدین معنا که نمی‌توان کشوری را فرض کرد که سیاست خارجی ثابت و ایستا داشته باشد. به سبب دگرگونی‌های سیستمی، خواه‌ناخواه کشورها مجبور می‌شوند که دگرگونی‌هایی در اهداف و ابزارهای سیاست خارجی خویش پدید آورند.

دگرگونی سیستمی (محیطی) در سه عرصه زیر قابل فهم است:

۱. محیط داخلی: منظور بررسی دگرگونی در محیط داخلی یک کشور است. با توجه به این که در عصر اطلاعات و ارتباطات زندگی می‌کنیم، دگرگونی‌های سریعی در محیط داخلی به وجود می‌آید که می‌تواند ضرورت دگرگونی در اهداف سیاست خارجی را گوشزد نماید و همچنین در ابزارهایی در دسترس تغییر به وجود آورد. برای نمونه می‌توان به افکار عمومی و گروه‌های داخلی کشور اشاره نمود. بدیهی است که افکار عمومی می‌تواند در جهت‌گیری و همچنین موفقیت یا عدم موفقیت سیاست خارجی نقش ایفا نماید. همچنین وجود گروه‌های مختلف و جناح‌های فکری و سیاسی می‌تواند بر جهت‌گیری سیاست خارجی مؤثر باشد.

۲. محیط منطقه‌ای: منظور منطقه‌ای است که یک کشور در آن زیست می‌کند. این منطقه نیز مسلماً در حال دگرگونی است. برای نمونه ایران در منطقه خاورمیانه (شامل زیرسیستم‌های شرق مدیترانه، خلیج فارس، آسیای مرکزی و قفقاز و آسیای جنوب غربی) قرار دارد. ائتلاف‌های جدید، اضمحلال ائتلاف‌های قبلی، سمت‌گیری‌های جدید در سیاست خارجی کشورها و... دگرگونی در موازنه قدرت و عواملی دیگر از این قبیل می‌تواند بر سیاست خارجی یک کشور تأثیرگذار باشد.

۳. محیط جهانی: منظور کل نظام بین‌الملل است که دستخوش دگرگونی دائمی است. پس از فروپاشی شوروی و نظام دوقطبی یک محیط جدید بین‌المللی پدید آمد که در حال انتقال بود. این نظام در حال انتقال چه ویژگی‌هایی دارد و به چه سمتی حرکت می‌کند، مسائلی است که باید درک گردد. بدیهی است شکل نظام بین‌الملل به ویژه ساختار آن که دوقطبی باشد یا چندقطبی، بر سیاست خارجی کشورها مؤثر است (حاجی یوسفی، ۱۳۸۲: ۹۰۱-۹۰۰).

در هر یک از این محیط‌ها، دگرگونی به وجود می‌آید. دگرگونی‌ها در محیط یک کشور هم برای آن ایجاد فرصت و هم ایجاد محدودیت می‌نماید. افزون بر این، این دگرگونی‌ها می‌تواند موجب آزاد شدن نیروهایی گردد که فشارهایی را برای کشورها تولید نماید. باید با شناخت این دگرگونی‌ها به شناخت فرصت‌ها و محدودیت‌ها از یک سو و فشارهای از سوی دیگر، دست یافت. بدین ترتیب می‌توان گفت هر کشور در یک محیط (شامل داخلی، منطقه‌ای و بین‌الملل) قرار گرفته که به عبارتی محیط امنیتی آن محسوب می‌شود. این محیط موجد تهدیدها، فرصت‌ها و فشارهایی برای کشورها است.

هر کشور باید بر اساس اهدافی که دارد به تشخیص منافع خود بپردازد و سپس به دنبال نیل به آن اهداف برآید. با توجه به دگرگونی محیطی، طبیعی است که هم اهداف و هم ابزارها دگرگون می‌شوند. هرچه سریع‌تر فهم ضرورت دگرگونی در میان تصمیم‌گیرندگان یک کشور پیدا شود، سریع‌تر می‌توانند خود را با شرایط جدید در راستای نیل به اهداف و کسب منافع ملی انطباق دهند. استراتژیست سیاست خارجی نه تنها وظیفه دارد که دگرگونی‌های محیطی را تبیین نماید، بلکه موظف است شرایط فهم ضرورت دگرگونی (در اهداف یا ابزارها) را برای تصمیم‌سازان به وجود آورد. از این‌رو صرفاً کافی نیست که بدون تغییر محیط ذهنی سیاست‌گذاران به تبیین دگرگونی‌های محیط داخلی و منطقه‌ای و بین‌المللی بپردازیم. به عبارت دیگر، دگرگونی در محیط ذهنی تصمیم‌ساز و تصمیم‌گیر است که می‌تواند انطباق با شرایط جدید را ممکن سازد، در غیر این صورت هرچند دگرگونی‌های عظیمی هم در محیط رخ نماید، باز تصمیم‌ساز و تصمیم‌گیر در فضای محیط ذهنی خویش غوطه می‌خورد (که‌نی ۱۳۹۱، ۲۲).

تا سال ۱۳۶۰ اصول سیاست خارجی ایران در این دوره را می‌توان در موارد زیر خلاصه نمود:

۱. پرهیز از آرمان‌گرایی - از جمله مخالفت با گروه‌های مدعی صدور انقلاب - و سعی در داشتن دیدی واقع‌گرایانه در سیاست خارجی با قبول نظم نوین جهانی، که ایالات متحده آمریکا داعیه‌دار آن بود؛

۲. تلاش در جهت حفظ و تثبیت انقلاب و نظام تازه تأسیس؛

۳. کوشش در جهت وصول به هدف مذکور از طریق همکاری با ایالات متحده آمریکا؛

۴. ارجحیت قائل شدن برای منافع ملی مبتنی بر ناسیونالیسم ایرانی، در تزامن با منافع و مصالح اسلامی؛

در این گفتمان، منافع ملی بر منافع و مصالح اسلامی در اولویت قرار داشت. در این خصوص مهندس بازرگان اظهار داشته: «هدف اتخاذی دولت موقت، خدمت به ایران از طریق اسلام بود، در حالی که هدف امام خمینی (ره) خدمت به اسلام از طریق ایران بود.» دولت موقت و شخص نخست‌وزیر، به رغم اینکه متعهد و کاملاً مذهبی بودند، بافت فکری آنان معطوف به ارزش‌ها و معیارهای ملی بود (ازغندی ۱۳۸۴، ۱۰).

از این منظر، ایران نیز مانند دیگر کشورها، در پی تأمین ارزش‌هایی است بر اساس نیازها، آمال و آرمان‌های خود تعریف می‌کند. اما موضوع اساسی چگونگی تعریف و تعیین این ارزش‌های مهم و حیاتی است. ماهیت و هویت اسلامی ایران بر ابهامات و پیچیدگی‌های مفهومی و مصداقی منافع ملی می‌افزاید: جمهوری اسلامی به صورت یک دولت - ملت تعریف می‌شود که دارای ماهیتی ملی و سرزمینی است و اصل بنیادین و چراغ راهنمای سیاست خارجی آن نیز منافع ملی است. این منافع ایرانی بر مصلحت اسلام اولویت دارد. مصالح اسلامی تنها اگر در طول منافع ملی باشد و با آن تعارض و تخالفی پیدا نکند، به عنوان بخشی از آن قابل پیگیری است (دهقانی فیروزآبادی ۱۳۸۴، ۴۹). تنها عنصر هویت‌بخش، ایرانی بودن است که همین

ایرانی بودن مرز بین خودی و دیگران را نیز مشخص می‌کند. بنابراین، منافع ملی جمهوری اسلامی در اهداف و منافع ملی محدود می‌شود که در منافع دفاعی و اقتصادی خلاصه می‌گردد.

از سال ۱۳۶۰ تا ۱۳۶۸ تأکید بر اتخاذ دیپلماسی مستقل از وابستگی به قدرت‌های استکباری، نفی نظام بین‌المللی حاکم و تلاش در برقراری نظام عادلانه بین‌المللی به همراه تأکید بر برداشتی اخلاقی از دولت و وظائفش در کنار اهتمام به بحث صدور انقلاب سبب گردید که در این دوره سیاست خارجی کشور جنبه مکتبی به خود بگیرد. گفتمان آرمان‌گرایی بسط‌محور راستای دست‌یابی به منافع ملی، با تأکید بر بسط و گسترش ایدئولوژی‌های بخش اسلامی و صدور انقلاب به کشورهای تحت ستم، بسط افکار و پیام‌ها و شعارهای انقلابی و جایگزین کردن مرزهای ایدئولوژیک به جای مرزهای جغرافیایی را در دستور کار سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران در این دوره قرار داد. در این راستا آرمان‌گرایان با بهره‌گیری از مراسم سیاسی-عبادی حج و استفاده از حج به عنوان مجمع عمومی مسلمانان جهان، سعی در مقابله با سیاست‌های استکباری آمریکا و ترویج آرمان‌های جمهوری اسلامی در جهان اسلام نمودند. شایان ذکر است که راهبرد ستیزه‌جویانه ایالات متحده در رابطه با سیاست حفظ محوری را می‌توان در تحمیل یک جنگ ناخواسته مشاهده کرد، که جملگی در تسلط گفتمان آرمان‌گرایی بسط‌محور در سیاست خارجی مؤثر بودند (رضایی ۱۳۸۷، ۲۷۱-۲۷۰).

در این دوره، در جهت دست‌یابی به منافع ملی، تماس با ملت‌ها به جای دولت‌ها در دستور کار سیاست خارجی قرار گرفت. برقراری ارتباط با نهضت‌ها و جنبش‌های آزادی‌بخش مطرح گردید. امام خمینی (ره) در رابطه با هدف صدور انقلاب می‌فرمایند: مقصد این است که اسلام، احکام اسلام، احکام جهانگیر اسلام زنده شود و پیاده بشود و همه در رفاه باشند و همه آزاد باشند، همه مستقل باشند. همچنین در جای دیگری ایشان می‌فرمایند: ما می‌خواهیم که این انقلابمان را، انقلاب فرهنگی‌مان را، انقلاب اسلامی‌مان را به همه ممالک اسلامی صادر کنیم و اگر این انقلاب صادر شد، هر جا که صادر بشود این انقلاب، مشکل حل می‌شود. ظهور صدور انقلاب جهت ایجاد حریم امنیتی، به عنوان یکی از اصول سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران در این دوره بازتابی از دینامیسم‌های سیاست داخلی است. ایران در سیاست خارجی خود بعد از اشغال سفارت، مشروعیت نظام بین‌الملل را از طریق سیاست نه شرقی و نه غربی و صدور انقلاب زیر سؤال برد. ریشه بحث صدور انقلاب را باید در روحیه عدالت‌طلبی ایرانیان جستجو کرد، که از طرفی ریشه اندیشه‌های ایرانی دارد و از طرفی برگرفته از عدالت‌طلبی شیعه که در مذهب اسلام است. به عبارت بهتر صدور انقلاب تلاقی فرهنگ سیاسی ایرانی-اسلامی و فلسفه سیاسی امام خمینی (ره) می‌باشد (رضایی ۱۳۸۷، ۸۶).

در دوران هاشمی رفسنجانی، جلوه‌هایی از گفتمان تنش‌زدایی ظهور یافت. این گفتمان معطوف به همکاری‌گرایی با محیط منطقه‌ای و بین‌المللی بوده است. هرگاه که روندهای جدید شکل گیرد؛ طبیعی است که قالب‌های معطوف به تعبیر در سیاست خارجی ایران نیز ایجاد خواهد شد. بنابراین، عملگرایی اسلامی معطوف به الگوهای همکاری‌گرایی در سیاست خارجی ایران بوده است. زمانی که روند جدید شکل گرفته در ایران تمایل بیشتری به همکاری با کشورهای منطقه و نهادهای بین‌المللی پیدا نمود؛ در این دوران مؤلفه‌های بین‌المللی نیز در جهت ارتقاء موقعیت ایران نقش‌آفرینی نموده‌اند (ترابی ۱۳۸۹، ۱۰۷).

فرآیندهای مقاومت گرا، بحران‌های متنوعی را در حوزه سیاست داخلی و خارجی ایران به وجود آورد. به طور کلی، هر گفتمانی که بر اساس قالب‌ها و قواعد مقاومت گرا سازماندهی شود، با واکنش سایر بازیگران روبرو خواهد شد. فشارهای منطقه‌ای و بین‌المللی علیه سیاست‌های اجرایی آقای هاشمی رفسنجانی در حوزه دفاعی، امنیتی و سیاست خارجی، در سال ۱۹۹۷ به اوج خود رسید. با رسیدن خاتمی به قدرت، ما شاهد تحولات بسیاری در عرصه‌های داخلی و خارجی هستیم. در دوران خاتمی، گفتمان تعامل سازنده صرفاً مربوط به حوزه سیاست خارجی نبوده، عرصه‌های مربوط به بازیگران سیاست داخلی را نیز شامل می‌شد. در این شرایط، گروه‌های اجتماعی که دوم خرداد را به وجود آوردند، هر یک به نوعی احساس حاشیه‌نشینی هویتی داشتند. آنان سیاست اقتصادی برآمده از گفتمان سازندگی را بر نمی‌تابیدند. روزنامه نگاران، دانشجویان و هنرمندان از جمله مهم‌ترین گروه‌هایی بودند که به واسطه گفتمان عمل‌گرایی اقتصادی، خود را حاشیه‌نشین می‌دیدند (متقی و پوستین‌چی ۱۳۹۰، ۲۶۰).

هدف عمومی سیاست خارجی ایران در دوران خاتمی و در قالب گفتمان تعامل سازنده، می‌توان از بین بردن تضادها از طریق بهینه سازی ادراکات سیاست خارجی کشورهایی دانست که دارای رویکرد تعارضی با ایران بودند. اولین مصاحبه رسمی آقای خاتمی را با کریستین امانپور می‌توان به عنوان نماد تغییر در الگوی ادراکی و رفتاری ایران با سایر بازگران نظام بین الملل دانست (متقی، ۱۳۹۰، ۲۶۲).

به طور کلی اصول سیاست خارجی خاتمی بر سه اصل استوار است:

۱. اصل عزت، حکمت و مصلحت؛

۲. تنش‌زدایی؛

۳. گفتگوی تمدن‌ها.

گفتگوی تمدن‌ها در واقع طرح عملی دولت جمهوری اسلامی ایران به منظور تنش‌زدایی در سیاست خارجی خود است. اصولاً پیوستگی مفهوم دموکراسی در داخل یا صلح در خارج در اندیشه خاتمی را می‌توان به بهترین شکل در جهان نگرش و برداشت وی از سیاست خارجی ایران مشاهده کرد. او با رد اندیشه برخورد تمدن‌ها از اصل گفتگوی تمدن‌ها، مذاهب، فرهنگ‌ها و ملت‌ها هواداری می‌کند. او به وابستگی متقابل جوامع، فرهنگ‌ها و اقتصادها باور دارد و هوادار نوعی سیاست خارجی خلاق و استوار است. بدین ترتیب گفتگوهای تمدن‌ها به منزله نخستین گام در دستیابی به اهداف سیاست خارجی مطرح شد تا پیش از هر چیز بتوان فضایی آرام و مناسب همکاری و تفاهم فراهم آورد. از این رهگذر به منظور گسترش روابط در ابعاد فرهنگی، سیاسی و اقتصادی سود جست (دبیرزاده ۱۳۸۲، ۲۴۶).

رهیافت گفتگوی تمدن‌ها در نگاه نخست به مثابه‌ی پاسخی منتقدانه تلقی شد که در مقابل نظریه‌ی برخورد تمدن‌ها مجال ظهور پیدا کرده بود. با این وجود بایستی اذعان داشت که ایده‌ی مذکور بیش از هر چیز بازتاب نوعی تحول و جابجایی در گفتمان سیاسی مسلط در ایران بود که در حوزه‌ی سیاست خارجی نیز امکاناتی را جهت بازبینی پیامدهای سیاست نه شرقی - نه غربی و بازتفسیر آن به مقتضای بافت و زمینه‌ی تاریخی نوپدید، در هر دو سطح ملی و بین‌المللی، فراهم آورد (نوروزی ۱۳۸۳، ۲۲۱). در بعد نظام بین‌المللی نیز، پایان جهان دوقطبی، معادله‌ی قدرت جهانی را کاملاً دگرگون ساخته بود. در اواسط دهه‌ی ۱۹۹۰، مشکل ایران دیگر در موازنه‌ی دو ابرقدرت خلاصه نمی‌شد، بلکه لازم بود با توجه به مقدرات فعلی ملی و محذورات ناشی از نظام بین‌المللی جهانی شده، به تدوین سیاست خارجی خود بپردازد.

در مواجهه با این چالش‌ها، دولت ایران می‌بایست ابتکار عمل‌های متفاوتی را به کار بگذارد. در همین راستا مفاهیم و گفتگوی تمدن‌ها از سوی خاتمی در عرصه‌ی روابط بین‌الملل مطرح گردید تا هم بستر مناسبی را برای حل پاره‌ای از معضلات خارجی فراهم سازد و هم در تحقق اهداف اعلام شده‌ی سیاست خارجی کشور یعنی تنش‌زدایی در روابط با سایر کشورها، اصلاح وجهه‌ی بین‌المللی، همکاری مؤثر با سازمان‌های بین‌المللی و ارتقاء سطح روابط ایران با کشورهای عضو دو حوزه‌ی تمدن اسلامی و ایرانی نقش مؤثری ایفا کند. چیزی که از آن در عرصه‌ی خارجی به «صلح دموکراتیک» تعبیر می‌شود (هرسیج و ملایی ۱۳۸۶، ۴۰).

در دوران احمدی نژاد، از میان عواملی که بر تقابلی - تهاجمی شدن سیاست خارجی ایران از یک سو و تعاملی - فعال شدن آن از سوی دیگر تأثیرگذار بوده، می‌توان به عوامل روان‌شناختی، اجتماعی، سیاسی، تاریخی - میراثی و خارجی - بین‌المللی اشاره کرد. عامل روان‌شناختی بر ویژگی‌های فردی، به ویژه نظام باور رئیس‌جمهور تمرکز دارد. به نظر می‌رسد دکتر احمدی نژاد در نحوه‌ی نگاه به نظام بین‌الملل شباهت بسیار زیادی با حضرت امام خمینی (ره) دارد. احمدی نژاد به عنوان فردی معتقد و راسخ در ایمان انقلابی خود و متأثر از جنگ تحمیلی هشت ساله، بر این باور است که نمی‌توان به کمک دنیای خارج، به ویژه غربی‌ها و آمریکا امیدوار بود و در جنگ تحمیلی به خوبی نشان داد که نه تنها جامعه به اصطلاح بین‌المللی می‌تواند حق ایران را پایمال کند، بلکه کنوانسیون‌ها و قواعد حقوق بین‌الملل و حتی سازمان‌هایی چون سازمان ملل نیز می‌تواند نادیده انگاشته شود یا در راستای تثبیت قدرت زورگویان دستکاری گردد. به نظر می‌رسد مهم‌ترین درس جنگ تحمیلی این بود که ایران درک کرد باید روی پای خود بایستد. از سوی دیگر، به نظر می‌رسد محمود احمدی نژاد بر این باور قلبی است که دشمنان ایران به ویژه آمریکا

و اسرائیل در ضعیف‌ترین وضعیت خود قرار دارند و آمریکا در سرایشی افول و اسرائیل در سرایشی نابودی قرار دارد. باتلاق عراق و شکست اسرائیل در جنگ ۳۳ روزه، از دید دکتر احمدی‌نژاد نشان از این واقعیت دارد. این طرز تفکر می‌تواند موجب افزایش اعتماد به نفس ایران در سیاست خارجی خود و در نتیجه تقابلی‌تر شدن آن شده باشد (حاجی یوسفی ۱۳۸۹، ۱۲۳).

سبک رهبری و شیوهی تصمیم‌گیری رهبران با چگونگی مدیریت اطلاعات و اطرافیان نیز از متغیرهای فردی مؤثر بر سیاست خارجی کشور است (دهقانی ۱۳۸۸، ۷۰). در مورد دولت احمدی‌نژاد، می‌توان اشاره کرد که احمدی‌نژاد و حامیانش بر این عقیده بودند که می‌باید زمینه را برای ظهور امام زمان آماده کننده و مدینه‌ی فاضله را در ایران و متعاقب آن در جهان برپا نمایند. بر این اساس، آنان خواهان عدالت و نظام‌های عادلانه‌ی جهانی بوده و در جهت تغییر نظام‌های موجود تلاش کردند. یکی از تاکتیک‌های اصلی دولت نهم در راستای رسیدن به اهداف کلان خود، از قبیل عدالت‌خواهی و معنویت‌گرایی، به کار بردن دیپلماسی عمومی برای برقراری ارتباط با افکار عمومی جهان بود. در این راستا، از رسانه‌های ملی گرفته تا تریبون‌های مجامع بین‌المللی، استفاده می‌شد تا پیام احمدی‌نژاد به گوش جهانیان برسد. حضور در دانشگاه‌های سایر کشورها برای برقراری ارتباط با دانشجویان، برگزاری نشست‌هایی با نخبگان مذهبی و علمی و برقراری ارتباط با توده‌های مردم، از این قبیل اقدامات بودند که از نظر دولت‌مردان کارایی بیشتری داشتند. پرفسور حمید مولانا در تحلیل رویارویی ایرانیان و آمریکایی‌ها در سخنرانی رئیس‌جمهوری اسلامی ایران در دانشگاه کلمبیا، معتقد است که احمدی‌نژاد خود به مثابه یک رسانه عمل کرده است و توانسته است خود پیام خود را به گوش میلیون‌ها نفر از مردم جهان برساند.

با توجه به تجربه حضور آقای روحانی به عنوان دبیر شورای امنیت ملی، مقالات، کتب و همچنین سخنرانی‌ها و مناظرات ایشان طی مبارزات انتخاباتی، می‌توان سیاست خارجی دولت یازدهم را تحت عنوان «تعامل سازنده با جهان در چارچوب دولت توسعه‌گرا مورد بحث قرار دارد. این سیاست خارجی به دنبال آنست که از طریق تنش زدایی، اعتمادسازی، دوری از امنیتی‌شدن، بهبود چهره و پرستیژ ایران، دیپلماسی فعال و روابط با سایر کشورها و سازمان‌های بین‌المللی، زمینه را برای رشد و توسعه اقتصادی کشور در چارچوب اسناد بالادستی مهیا سازد. به باور آقای روحانی سیاست خارجی چند سال گذشته با تنش‌زایی و تدریجی، عملاً ایران را وارد فاز امنیتی نموده و زمینه را برای تحقق رشد و توسعه همه‌جانبه کشور کاهش داده است. در نتیجه برای بازگرداندن کشور به مسیر تعریف شده توسط اسناد بالادستی همچون چشم‌انداز ایران ۱۴۰۴ می‌بایست دولتی توسعه‌گرا قدرت را در دست داشته باشد؛ دولتی که اصول تعامل سازنده با جهان را سرلوحه کار خود قرار دهد و زمینه را برای رشد و توسعه اقتصادی مهیا سازد.

تأثیر ژئوپلیتیک بر سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران در دوران جمهوری اسلامی ایران

ژئوپلیتیک از جمله عوامل مؤثر بر سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران بوده است. محیط ژئوپلیتیک منطقه‌ای و جهانی ایران، تحت تأثیر شرایط جدید سیاسی، دگرگون شد. ایالات متحده به عنوان متضرر اصلی انقلاب اسلامی در ایران، تلاش‌های همه‌جانبه‌ی خود را برای تحت نفوذ در آوردن دوباره‌ی ایران آغاز کرد که عمدتاً ناموفق بود و به تدریج روند حوادث در ایران، خروج این کشور را از محور غرب به رهبری ایالات متحده تأیید کرد.

تصرف سفارت ایالات متحده در تهران (و به وجود آمدن بحران گروگانگیری و حوادث صحرای طبس) و به دنبال آن تحریم‌های ایران از جانب آمریکا را می‌توان مهم‌ترین مواجهه‌ی جدی میان دو کشور پس از سقوط شاه، قلمداد کرد. (علوم، ۱۳۸۷: ۹۸) بعد از این حوادث به تدریج ایران از نظر دیپلماتیک منزوی شد و در حالت بحران داخلی و نظامی به سر می‌برد. در ماه‌های پیش از آغاز جنگ نیز، ایران از نظر بین‌المللی و منطقه‌ای منزوی شده بود، چرا که (همانطور که گفتیم) از سال ۱۹۷۹م، تعداد ۵۲ آمریکایی را به گروگان گرفته و از سوی غرب طرد شده بود. همچنین با شوروی نیز روابط گرمی نداشت، زیرا جنگ شوروی در افغانستان را تهدیدی برای امنیت منطقه می‌دانست و افزون بر آن، کمونیسم را که وجود خدا را منکر بود، تهدیدی جدی برای اسلام تلقی می‌کرد و از مقاومت افغانها در مقابل شوروی حمایت می‌کرد. (دری، ۱۳۸۸: ۱۷۷)

در واقع بعد از اشغال افغانستان (توسط شوروی سابق)، امریکا در سطح معادلات بین‌المللی و منطقه‌ای در برابر رقیب خود در دوران جنگ سرد دچار چالش‌های اساسی شد. به همین دلیل، نیروهای واکنش سریع را تشکیل داد و در منطقه‌ی خلیج فارس و جنوب غربی آسیا فرماندهی مرکزی به وجود آورد تا مسئولیت بحران در این منطقه از حیثیه عملکرد سایر ستادهای فرماندهی منطقه‌ای اقیانوس آرام، اقیانوس اطلس و اروپا بیرون کشیده شود. (درودیان، ۱۳۸۲: ۲۴۱) در واقع با سقوط شاه، ستون اصلی سیاست امریکا در منطقه فرو ریخت و در نتیجه، ساختار امنیت منطقه‌ای را در حوزه‌های مشترک المنافع با ایالات متحده دگرگون کرد و امریکا را واداشت تا استراتژی منطقه‌ای خود را مجدداً ارزیابی کند. (همان: ۲۰۵)

در ابعاد منطقه‌ای، به دلیل تعارض ایدئولوژیک انقلاب اسلامی با ایدئولوژی و منافع برخی از حکومت‌ها و رهبران کشورهای منطقه و ایدئولوژی و منافع قدرتهای جهانی، انقلاب اسلامی در انزوای نسبی قرار گرفت. به قدرت رسیدن حضرت امام خمینی (ره) در ایران تغییری اساسی در فضای سیاسی خلیج فارس ایجاد کرده بود. در این باره می‌توان به دو دلیل عمده اشاره کرد. اولین و عمومی‌ترین دلیل آنکه رژیم اسلامی، با زیر سؤال بردن مشروعیت حاکمان سنتی و نیز مشروعیت رژیم بعث عراق، وضعیت موجود را به چالش کشید. جهان‌بینی حضرت امام خمینی (ره) با مفهوم دولت ملی یا سرزمینی ناسازگار بود. مبانی این جهان‌بینی یکی اعتقاد به پابندی دولت‌های کشورهای مسلمان به اصول اسلام به عنوان شرط مشروعیت آنها و دیگری تفسیر شخصی و غیر متعارف ایشان در خصوص «ولایت فقیه» بود. دومین دلیل نیز آن بود که جاذبه بالقوهی حضرت امام خمینی (ره) در نزد شیعیان خلیج فارس تهدیدی علیه عراق (و دیگر کشورهای حوزه‌ی خلیج فارس با جمعیت شیعه زیاد نظیر کویت، بحرین، یمن جنوبی و عربستان) بود. اگر چه انقلاب ایران موضوع فرقه‌گرایی را کم اهمیت جلوه می‌داد، اما پیروزی انقلاب ایران پیروزی اسلام شیعه در سراسر منطقه بود. شیعیان اعم از شیعیانی که در اکثریت بودند، مثل عراق یا بحرین و شیعیانی که در اقلیت بودند، مثل کویت از محرومیت سیاسی و اقتصادی رنج می‌بردند. (کینگ و کارش، ۱۳۸۷: ۳۲-۳۳) این‌ها به رقم دارا بودن اکثریت جمعیتی، توسط حکمرانانی غیر شیعی رهبری می‌شدند که اغلب دنبال حمایت از منافع جوامع هم منفعت خود، یعنی اهل سنت بودند و به هیچ وجه حاضر به برقراری روابط متداول و عادی با رهبران شیعی ایران نبودند و در هماهنگی با قدرتهای غربی از این جهت هزینه‌های مضاعفی را به نهادهای سیاسی و اقتصادی ایران تحمیل می‌کردند.

در واقع، در دوره‌ی قبل و بعد از انقلاب اسلامی به دلیل ماهیت نظام بین‌المللی و سیستم دو قطبی، رفتار مستقل برای کشورهای منطقه‌ی خاورمیانه بسیار دشوار و پرهزینه بوده است. (دری، ۱۳۸۸: ۲۱) خروج ایران از محور غرب و تعارض ایدئولوژیکی اساسی حکومت انقلابی ایران با اتحاد جماهیر شوروی باعث شد تا موقعیت ژئوپلیتیکی ایران در نظام جهانی به سرعت تنزل یافته و سرانجام اوضاع بین‌المللی و محیط منطقه‌ای و درکی که عراقی‌ها از وضعیت سیاسی- نظامی و اجتماعی ایران داشتند و نیز اعتقاد عراقی‌ها به توانمندی نظامی خود در برابر ایران، سبب شد، استراتژی عراق با هدف کسب پیروزی سریع بر پایه‌ی «جنگ محدود و برق آسا» (علیه ایران) طرح ریزی شود. موضع‌گیری و رفتار آمریکایی‌ها در برابر ایران، از جمله «عملیات طیس» و «طرح‌ریزی کودتای نقاب»، برای عراق این معنا و مفهوم را در برداشت که آمریکایی‌ها در پی «براندازی نظامی جمهوری اسلامی» هستند و لازمه‌ی تحقق این امر، وارد کردن یک شوک نظامی است که با حمله‌ی عراق انجام می‌گرفت. (درودیان، ۱۳۷۸: ۲۲-۲۳)

ارتش رژیم عراق با اهداف از پیش تعیین شده، تهاجم سراسری خود را علیه ایران در تاریخ ۳۱ شهریور ۱۳۵۹ از زمین، هوا و دریا آغاز نمود. جنگ ایران و عراق یکی از طولانی‌ترین و خونین‌ترین جنگ‌های پس از جنگ جهانی دوم محسوب می‌شود. این جنگ، صرف‌نظر از جنبه‌های گوناگون و چرایی آغاز آن در تاریخ دویست ساله‌ی ایران، از آن جهت مهم است که توانست به روندی که از اول حکومت قاجاریه در محدودیت ارضی ایران و نفوذ سیاسی و اقتصادی و فرهنگی و... بیگانه در کشور آغاز شده بود، پایان دهد. (رحیمی، ۱۳۸۷: ۱۱۲)

موقعیت ژئوپلیتیک ایران در جنگ تحمیلی در بین کشورهای خاورمیانه را می‌توان این‌گونه بیان کرد که برخی از حکومت‌هایی که روابط نزدیکی با شاه داشتند و یا اساساً نمی‌توانستند در خارج از چارچوب سیاست امریکا و ملی‌گرایی عربی عمل کنند، ایران را نه در قالب کشوری اسلامی بلکه به طور سنتی در قالب فارس و شیعه می‌دیدند که با اعراب و اهل تسنن دشمنی دارد. کشورهای عرب خلیج فارس بر اساس چنین نگاهی، دشمنی سنگینی را با جمهوری اسلامی ایران شروع کردند و

با امریکا و عراق هماهنگ شدند. (صفوی و اردستانی، ۱۳۸۸: ۴۱) در واقع، پس از انقلاب ایران، روابط شش دولت عرب و ایران شاهد تحولات شدید و ناگهانی شد که دلیل آن تهدید ضمنی اعمال‌شده بر ثبات منطقه و امنیت داخلی این کشورها و همچنین یک سلسله بیانات تهدیدآمیز مقامات و روحانیان ارشد- از جمله [امام] خمینی و بنی‌صدر- رژیم ایران در غلبه بر رژیم‌های پادشاهی خلیج بود. (گرد نامن) بنیادگرایی شیعی حکومت [امام] خمینی خطر آشکاری برای ترکیه نیز بود. کشوری که حدود ۱۰ میلیون نفر از جمعیت‌اش اصالتاً شیعه هستند. در واقع، [امام] خمینی پس از پیروزی بلافاصله اعلام کرد که رژیم ترکیه به زور سرنیزه حکومت می‌کند و معتقد بود رهبران ترک نیز با سرنوشتی مشابه سرنوشت شاه رو به رو هستند. کمی پس از این اظهارات، ارتش ترکیه وارد عمل شد و کودتای ۱۲ سپتامبر ۱۹۸۰ م. در ترکیه رخ داد. بنابراین، به رغم این‌که ترکیه طی جنگ، روابط دیپلماتیک خود را با ایران و عراق حفظ کرد و حتی راه دسترسی ایران به غرب را نیز فراهم کرد، پیروزی نهایی عراق نفع بیشتری برایش داشت. زیرا جلوی گسترش نفوذ انقلاب ایران را سد می‌کرد. (خرمی، ۱۳۸۷: ۵۶) بعد از وقوع انقلاب اسلامی ساختار ترکیبات فضایی و روابط ژئوپلیتیکی حاکم بر منطقه‌ی خاورمیانه به طور اساسی دگرگون شد و وقوع جنگ تحمیلی معادلات این ساختار را در منطقه به نسبت زیادی نهادینه نمود.

از سال ۱۳۶۰ تا ۱۳۶۸، هدف‌گیری صدور انقلاب در جهت دست‌یابی به منافع ملی، چهار منطقه جغرافیایی اصلی بود.

۱. منطقه خلیج فارس

۲. منطقه لبنان و فلسطین

۳. منطقه آسیای مرکزی و قفقاز

۴. افغانستان

نکته شایان اهمیت آن است که در مخالفت با بحث صدور انقلاب، کم‌کم عده‌ای به طرح گفتمان توسعه‌گرایی پرداختند. این دسته معتقد بودند در صورتی می‌توان به صدور انقلاب اسلامی به سایر نقاط جهان پرداخت که جمهوری اسلامی ایران بتواند با توسعه و پیشرفت روزافزون، خود را به عنوان یک کشور توسعه‌یافته صنعتی در سطح نظام بین‌المللی معرفی نماید. این گفتمان بعدها تحت عنوان گفتمان توسعه‌گرایی اقتصادمحور به عنوان گفتمان مسلط در سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران مبدل گشت، که در قسمت بعد بررسی می‌شود. اما اصول سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران را در دوره آرمان‌گرایی بسط‌محور، می‌توان موارد زیر برشمرد:

۱. نفی مرزهای جغرافیایی موجود و ترسیم مرزهای ایدئولوژیک؛

۲. برقراری تماس با ملت‌ها در راستای حمایت از مبارزات آزادی‌بخش، به جای تماس با دولت‌ها؛

۳. کوشش در جهت خوداتکایی و استقلال در کنار استکبارستیزی و نفی هر گونه سلطه؛

۴. گرایش به سیاست‌هایی که از نتایج آن انزوایی حاصل می‌شد؛

۵. صدور انقلاب اسلامی و حمایت از مستضعفان جهان؛

۶. درک متفاوتی از منافع ملی و ارجحیت منافع و مصالح اسلامی بر منافع ملی کشور (رضایی ۱۳۸۷، ۲۷۲-۲۷۱).

از سوی دیگر، مسأله‌ی کمبود آب و کاهش تدریجی آن، موجب شده است که آب نقش اساسی‌تری در شکل‌دهی به روابط سیاسی جوامع بشری ایفا کند و به عنوان یک موضوع ژئوپلیتیک بر روابط کشورها تأثیر بگذارد. به طوری که هاگت در مدل خود ۶ مورد، از ۱۲ موردی را که موجب تنش و بحران بین دو کشور می‌گردند، مرتبط با موضوعات آبی دانسته است (مختاری، ۱۳۸۷: ۱۳۲). هیدروپلیتیک را مطالعه‌ی نقش آب در مناسبات و مناقشات اجتماعات انسانی و ملت‌ها و دولت‌ها می‌دانند اعم از آنکه در داخل کشورها و یا بین آنها و دارای ابعاد فراکشوری، منطقه‌ای، جهانی و بین‌المللی باشد (حافظ نیا، ۱۳۸۵: ۷۶). دریاچه‌ی خزر، از نظر حقوقی جزو آب‌های کشورهای ساحلی است و مالکیت آن منحصر به همین کشورهاست. خزر، دریا محسوب نمی‌شود تا تابع مقررات حقوق دریایی و یا حقوق بین‌الملل دریاها قرار گیرد. معاهده‌ی دوستی ۱۹۲۱ و موافقتنامه‌ی بازرگانی و بحریمایی ۱۹۴۰ که بین ایران و شوروی، به امضاء رسید، رژیم حقوقی دریاچه‌ی خزر را شکل داده‌اند؛ ولی، پس از فروپاشی شوروی، سه کشور تازه استقلال یافته‌ی همجوار خزر، آذربایجان، ترکمنستان و قزاقستان، معاهدات مزبور را بی‌اعتبار

قلمداد و آنها را به عنوان اسنادی که تاریخ مصرفشان گذشته، محسوب می‌کنند (ارشدی، ۱۳۸۶: ۱۳۴). مسأله‌ی تعیین رژیم حقوقی دریای خزر، مهمترین عنصر تأثیرگذار در تعیین مناسبات دو کشور ایران و روسیه است. از آنجا که مسأله‌ی خزر یک مسأله‌ی سرزمینی است، از لحاظ تأمین منافع ملی و افکار عمومی دو کشور، از حساسیت خاصی برخوردار شده است (فلاح، ۱۳۸۹: ۱۳۱). در واقع، پس از تجزیه اتحاد شوروی به ۱۵ کشور و تبدیل دو کشور ساحلی دریایی به ۵ کشور، ایران پیش از آن تنها با روسیه همسایه بود، پس از آن با کشورهای آذربایجان، ترکمنستان، قزاقستان نیز به عنوان کشورهای مستقل در مسائل بهره‌گیری از منابع گوناگون این دریاچه، وارد مرحله‌ای از چالش‌های همه جانبه گردید. پیش از آن همانطور که گفته شد، قرار دادهای ۱۹۲۱ و ۱۹۴۰ روابط ایران و شوروی را در پیرامون دریا خزر روشن کرده بود (نوری، ۱۳۸۶: ۱۲۶). هر چند محتوای این توافقات هیچ وقت اجرا نمی‌شد، ولی هر دو کشور در خصوص بهره‌برداری از منابع دریایی به توافقات عملی دست یافته بودند. پیش از این هیچ یک از آنها به کشورهای خارجی حق ورود به این دریاچه را نمی‌دادند، ولی با سقوط شوروی، خزر به عرصه بازی بزرگ جدید تبدیل شد (کولایی، ۱۳۷۶: ۱۳۷). شرکت‌های بزرگ نفتی به امید دسترسی به منابع نفت و گاز در زیر بستر دریای خزر که به طور مبالغه‌آمیزی تا سقف ۲۰۰ میلیارد بشکه برآورد می‌شد، فعالیت‌های گسترده‌ای را سازمان دادند. کشورهای منطقه نیز برای جلب حمایت‌های لازم بین‌المللی و حمایت از منافع خود در برابر نفوذ روسیه، روند گسترش نفوذ این حمایت‌ها را شدت بخشیدند (همان: ۱۳۷). ایران در موضوع دریای خزر، از نخستین سال‌های سقوط شوروی پیشنهاد ایجاد سازمان همکاری ساحلی دریای خزر را مطرح کرد. ابتدا، این طرح چندان باب میل مسکو واقع نشد. اما پس از طرح موضوع اکتشاف منابع انرژی در این دریاچه و هجوم شرکت‌های غربی از سال ۱۳۷۳ به بعد مسکو، دو واکنش موازی از خود نشان داد؛ اول، تأکید بر قراردادهای ۱۹۱۲ و ۱۹۴۰ بین ایران و شوروی که تضمین کننده حضور فیزیکی و بدون محدودیت شناورهای غیر نظامی و نظامی آنها در این دریاچه بود، دوم، کوشش همراه با موفقیت جهت حضور در شرکت‌ها و کنسرسیوم‌های بهره‌برداری از منافع دریای خزر (کرمی، ۱۳۸۹: ۱۴۶). همین‌طور، روسیه همسو با ایران با تأکید بر قراردادهای پیشین اعلام کردند که تا شکل‌گیری توافق جدید در میان کشورهای تازه استقلال یافته، رژیم حقوقی پیشین اعتبار قانونی دارد. با سیاست‌های آذربایجان که تلاش داشتند آمریکا را وارد بازی نمایند مخالفت ورزیدند. و به طور مستمر با این سیاست‌های غیردوستانه مخالفت کردند، اما در سال ۱۹۹۸ دولت روسیه با قزاقستان در مورد نحوه تقسیم حوضچه‌های دریاچه در مرز خود به توافق رسیدند (کولایی، ۱۳۷۶: ۱۳۸).

روسیه، ایران را در دریای خزر تنها گذاشت، با آذربایجان نیز به توافق رسید. در هر حال، با این موضوع ایران تا حدودی زیادی از موضع روسیه در خزر پیروی کرده است. اما نتایج قابل قبول برای این کشور به بارو نیاورد، موضع ایران از ابتدا بدین شکل بود که دریای خزر بر اساس عهدنامه‌های ۱۹۲۱ و ۱۹۴۰ میان ایران و شوروی، مشترک و متعلق به هر دو کشور بوده و به استثنای ۱۰ مایل از ساحل دو کشور که منطقه استفاده انحصاری است، هر گونه مرز آبی دو کشور تعیین نشده است. در نتیجه، ایران از ابتدا خزر را به عنوان یک کوندومینیوم نگاه کرده است. البته این بدین معنا نیست که ایران هیچگونه تقسیم دریای خزر را نیز نپذیرفته، بلکه قائل به این است که در صورت تقسیم، سهم ایران نباید از ۲۰ درصد کمتر باشد. مطابق دیدگاه ایران، هر گونه اقدام یک جانبه از سوی کشورهای ساحل خزر در عقد قرارداد با دیگر کشورها با شرکت‌ها برای استفاده از منابع این دریا قبل از تعیین رژیم حقوقی جدید، غیرقانونی است (حاجی یوسفی، ۱۳۸۴: ۱۲۸). موضوع خزر و مباحث سیاسی و حقوقی مربوطه به آن را در رابطه کشورهای ساحلی مخصوصاً ایران و روسیه، حفظ نمودند. بدنبال برگزاری اجلاس سران کشورهای ساحلی خزر، مذاکرات دنبال شد، اما دستاورد مشخص و ملموسی را در پی نداشت. تنها، فقط نشست تهران بود که سران، در پایان این اجلاس، بیانیه‌ای صادر شد که خزر را به عنوان منطقه‌ی صلح و ثبات، توسعه و شکوفایی پایدار اقتصاد و حسن همجواری و تساوی حقوق در همکاری‌های بین‌المللی میان کشورهای ساحلی مطرح کرد. برگزاری نشست سران به صورت منظم، گسترش راه‌های پیونددهنده، عدم اجازه به کشورهای دیگر برای هجوم به کشورهای ساحلی و عدم مداخله در امور داخلی یکدیگر از دیگر محورهای بیانیه پایانی نشست بود. بنابراین، باتوجه به اینکه تفاهم همه جانبه و جامع بین کشورهای ساحلی خزر وجود ندارد، این عامل ژئوپلیتیک، کارکرد منفی فعال دارد و عنصر تأثیرگذار تنش‌آفرین در روابط خارجی دو کشور می‌باشد. همچنین هم‌پیوندی این عامل با دیگر عوامل ژئواستراتژیک و ژئوآکونومیک بر پیچیدگی موضوع می‌افزاید؛ بنابراین، این عوامل باعث تغییر نگرش سیاست خارجی ایران به شرق بین سال‌های ۲۰۱۶-۱۹۹۱ و ایجاد مناسبات ویژه بین ایران و روسیه شد.

نتیجه‌گیری

تأثیر عوامل جغرافیایی و اقلیمی بر رفتارهای سیاسی، گرایشی است قدیمی که ریشه در تاریخ بشر دارد. نظریه پردازان ژئوپلیتیک استدلال می‌کنند که عوامل جغرافیایی، به ویژه موقعیت جغرافیایی هر کشور نقش تعیین کننده ای در قدرت ملی و جهت گیری سیاست خارجی آن دارد. آن‌ها رفتار سیاست خارجی کشورها را تابعی از شرایط و وضعیت جغرافیایی آنان می‌دانند و تصمیم گیری سیاست گذاران ملی را در چهارچوب الزامات ژئوپلیتیک تحلیل می‌کنند. فروپاشی شوروی و پایان جنگ سرد، اهمیت ژئوپلیتیک و منطقه‌گرایی را در نظام بین‌الملل دوجندان کرده، به طوری که بسیاری از کشورها در سیاست خارجی خود منطقه‌گرایی را به عنوان اصلی ثابت و اساسی جهت تأمین منافع و امنیت ملی خود برگزیده‌اند. راهبرد نگاه به شرق، راهبردی منطقه‌گرایانه از سوی جمهوری اسلامی ایران در منظومه نگاه ژئوپلیتیک و جغرافیایی تبدیل شده است، مقصود از راهبرد نگاه به شرق این است که جمهوری اسلامی ایران به عنوان یک بازیگر قدرتمند و مطرح آسیایی و صاحب یکی از قدیمی‌ترین تمدن‌های مشرق زمین، به واسطه قرابت تمدنی، فرهنگی و هویتی با دیگر بازیگران این حوزه می‌تواند ضمن طراحی راهبردی دقیق و جامع، خود را به جریان پرشتاب توسعه اقتصادی و رشد صنعتی آسیا پیوند زده و از رهگذر تعمیق همکاری با کشورهای قدرتمند شرقی همچون چین، روسیه، هند و در سطحی نازلتر مالزی و دیگران از امکانات سرمایه‌ای، صنعتی و تکنولوژیک آنان در راستای تأمین منافع کشور بهره‌گیری نماید. سیاست خارجی ایران و روسیه، از تقابل کد/ ژنوم‌های ژئوپلیتیک، تأثیر پذیرفته و رفتارهای دو کشور را نسبت به همدیگر، شکل داده است، ژنوم ژئوپلیتیک، نقشه‌ی جغرافیایی ژنتیک سیاست کشور است که تأثیری بسزا در رفتار نظام‌های سیاسی در نظام بین‌الملل دارد. همان‌گونه که انسان‌ها، مطابق با نقشه‌ی ژنتیک خود عمل می‌کنند، کشورها را نیز کدهای ژنتیک راهبری می‌نمایند. ژنوم ژئوپلیتیک اگر بتواند بین منافع ملی یک کشور، با مزیت‌های جغرافیایی کشورهای دیگر، وابستگی ایجاد نماید، این وابستگی متقابل، فلسفه‌ی تعامل بین‌المللی و توسعه و تکامل سیستم جهانی می‌گردد و به سیاست‌مداران رخصت می‌دهد که از موقعیت‌های جغرافیایی سرزمین، حساسیت‌های استراتژیک دریایی و خشکی و منابع کمیاب اقتصادی و انرژی و آبی بهره بگیرند تا برتری‌خواهی‌های سیاسی منطقه‌ای و جهانی قدرت را جامه‌ی عمل بپوشانند. زمینه‌های تقابل، تاریخی است و می‌توان از روزگاری سخن به میان آورد که اکنون به تاریخ پیوسته است. وقوع انقلاب اسلامی و فروپاشی شوروی، دو رخداد دگرگون‌کننده‌ای بود که به‌طرزی همزمان تاریخ و ایدئولوژی و جنگ سرد را به چالش کشید و نشانه‌هایی از آغاز یک عصر تازه در تقابل/ تعامل میان ایران و روسیه را پدیدار ساخت. انقلاب اسلامی، سیاست خارجی ایران را آرمان‌گرا ساخت و فروپاشی شوروی، روسیه را به آوردگاهی غیرایدئولوژیک، داخل نمود. اکنون، کد/ ژنوم‌های مبتنی بر پایه‌های ژئوپلیتیک، ژئواکونومیک، ژئوکالچر، ژئواتمیک، هیدروپلیتیک و ژئواستراتژیک، سیاست خارجی دو کشور ایران و روسیه را بیش از پیش، به همدیگر وابسته ساخته است؛ آمیختگی نوعی نیاز ناچار و نفرت تاریخی، دو کشور را در میان انواع پیچیدگی‌ها، اسیر ساخته است تا جایی که، نه می‌توانند و نه می‌خواهند و نه می‌بایست مشی مستقلانه‌ای را در روابط خارجی خود، پیشه سازند. هر دو کشور، اکنون، از سر نیاز. کدهای ژئوپلیتیک روسیه به‌همراه ژنوم‌های ژئوپلیتیک ایران، به‌نحوی شگفت‌آور، به هم وابسته شده‌اند. از منظر دو نگاه گزلفاقتی و گماینشافتی به روابط ایران و روسیه نشانگر آن است که هم از دیدگاهی تاریخی و فرهنگی و هم از منظر کارکردی، سیاست خارجی ایران و روسیه، ویژگی کناکنشی دارند و کش و قوس میان کد/ ژنوم‌های دو کشور، به شیوه بازیگری آنها نسبت به همدیگر و نسبت به دیگر بازیگران قدرتمند نظام بین‌الملل، وابسته شده است.

منابع

۱. احمدپور، زهرا و لشکری‌تفرشی، احسان. (۱۳۸۹). ژئوپلیتیک دریای خزر. تهران: سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح..
۲. ازغندی، علیرضا. (۱۳۸۴). سازنده انگاری: چارچوب تئوریک برای سیاست خارجی ایران. دانشنامه حقوق و سیاست، ۱۱(۱)، ۲۳-۴۰.
۳. ترابی، طاهره. (۱۳۸۹). تنش زدایی نامتوازن در سیاست خارجی ایران. فصلنامه ژئوپلیتیک، ۶(۳)، ۱۲۰-۱۰۲.
۴. حاجی‌یوسفی، امیرمحمد. (۱۳۸۳). سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران. فصلنامه سیاست خارجی، ۱۷(۴)، ۸۸۹-۹۱۴.

۵. حاجی یوسفی، امیرمحمد. (۱۳۸۸). هلال شیعی؛ فرصت‌ها و تهدیدها برای جمهوری اسلامی ایران، اعراب و آمریکا. فصلنامه دانش سیاسی، ۵ (۱)، ۱۵۹-۱۹۲.
۶. حافظنیا، محمدرضا و قالیباف، محمدباقر. (۱۳۸۰). راهبرد توزیع فضایی قدرت سیاسی در ایران از طریق توسعه نهادهای محلی. فصلنامه تحقیقات جغرافیایی، ۱۶ (۲)، ۳۹-۶۱.
۷. حافظنیا، محمدرضا. (۱۳۸۵). اصول و مفاهیم ژئوپلیتیک. مشهد: انتشارات پاپلی.
۸. حافظنیا، محمدرضا. (۱۳۸۵). جغرافیای سیاسی ایران. تهران: انتشارات سمت.
۹. دبیرزاده، شهریار. (۱۳۸۲). تأثیر گفتگوی تمدن‌ها بر سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران. فصلنامه سیاست خارجی، ۱۷ (۱)، ۲۳۹-۲۵۶.
۱۰. دهقانی فیروزآبادی، جلال. (۱۳۸۸). سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران. تهران: سمت.
۱۱. دهقانی فیروزآبادی، سیدجلال. (۱۳۸۴). موانع ساختاری برتری منطقه ای جمهوری اسلامی ایران. دانشنامه حقوق و سیاست، ۱ (۲)، ۳۷-۶۲.
۱۲. رضایی، علیرضا. (۱۳۸۷). تحلیل سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران در پرتو نظریه‌های روابط بین الملل. فصلنامه راهبرد یاس، ۱۷، ۲۶۰-۲۸۸.
۱۳. رضویان، مهرداد (۱۳۸۹)، آرمان گرایی و واقع گرایی در سیاست خارجی، تهران، نشر زرگر.
۱۴. عزتی، عزت الله؛ احمدی سیلو، جمال. (۱۳۸۹). تحلیل فضایی بحران قومیتها در خاورمیانه؛ مطالعه موردی کردهای ایران. فصلنامه علمی-پژوهشی جغرافیای انسانی، ۲ (۲)، ۲۹-۱۳.
۱۵. عزتی، عزت الله. (۱۳۸۰). ژئوپلیتیک. تهران: انتشارات سمت.
۱۶. قالیباف، محمدباقر؛ پورموسوی، سیدموسی. (۱۳۸۷). ژئوپلیتیک و سیاست خارجی. پژوهش‌های جغرافیایی، ۴۰ (۶۶)، ۵۳-۶۹.
۱۷. کهنی، سیدمسعود (۱۳۹۱). ایدئولوژی و کاربرد آن در منافع ملی جمهوری اسلامی ایران، فصلنامه پژوهش‌های سیاسی، شماره ۳.
۱۸. متقی، ابراهیم و زهره پوستین چی. (۱۳۹۰). الگو و روند در سیاست خارجی ایران. تهران: نشر قومس.
۱۹. نوروزی، نورمحمد. (۱۳۸۳). تحول گفتمان سیاسی و پویایی در الگوی کنش سیاست خارجی ایران. فصلنامه راهبرد، ۱۲ (۱).
۲۰. هرسیج، حسین؛ ملائی، اعظم. (۱۳۸۶). عوامل داخلی موثر بر سیاست خارجی ایران در دوران ریاست جمهوری خاتمی. مجله دانشکده علوم اداری و اقتصادی دانشگاه اصفهان، ۱۹ (۴)، ۳۵-۵۸.